

KOZMA ANDOR ÉLETEM

Marcali – Kaposvár – Pest-Buda – Pápa
az 1860-as években

KOZMA ANDOR ÉLETEM

**Marcali – Kaposvár – Pest-Buda – Pápa
az 1860-as években**

Az író születésének 140. évfordulójára sajtó alá rendezte:
Varga Éva

A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága kiadása
Kaposvár, 2001

Előszó

Több mint nyolcvanéves Csipkerózsika-álmából ébred fel az a kézirat, amelyet az olvasó most a kezében tart. Szerzője az bizonyos Kozma Andor, akit elsősorban költőként tartottak számon, ám tevékenysége ezer szállal kapcsolódott a múlt századi magyar művelődéstörténethez. Volt publicista, tárcaíró, verses krónikák szerzője, írt gyermekkönyveket, útirajzokat. Műfordításai közül kiemelkedik Goethe Faustja. A népnemzeti iskola egyik utolsó mohikánjaként Trianon után hazafias eposzok szerzője volt (Turán, Honfoglalás).

A leveldi Kozma család egyébiránt is több hírességgel büszkélkedhet. Itt van mindjárt szerzőnk édesapja, Kozma Sándor, a modern közvadrólói intézmény megteremtője. Itt a nagybátyja, Ferenc, a lótenyésztés újjászervezője. Ne keverjük őt össze azzal a másik Kozma Ferencel, aki Bárd Miklós írói álnéven írta verseit. Ő fivére volt Andornak, s a fia, Kozma Miklós a magyar rádiózás történetébe írta be a nevét páratlan szervezőtehetségével mint a Magyar Rádió és a Magyar Távirati Iroda elnöke. Mennyi tehetség, s mégis feledésbe merült a legtöbbjük. Vajon miért? A válasz meghaladná az előszó kereteit. Annyi bizonyos, hogy egyéniségük illetve tevékenységük értékelése körül sok az ellentmondás. Az utóbbi tíz évben azonban kezdenek már napvilágot látni olyan tanulmányok, amelyek segítségével a Kozma család újra az érdeklődés középpontjába állhat.

Három kopott kék fedelű füzet „Életem” címmel... Ebből született meg ez a mostani kiadvány!

Az 1860-as évek Kaposvárján járunk. „Óh púder!” – kiáltott fel Jakab István, az emberi „perpetuum mobile”, aki szokása szerint mindig vocativusszal kezdte beszédét. Ebéd után épp szódabikarbónát akart bevenni, de hebehurgyán egy púderes skatulyából öntött a szájába jókora adagot, s hangjával együtt fehér felhőket eregetett a szobában szertesét.

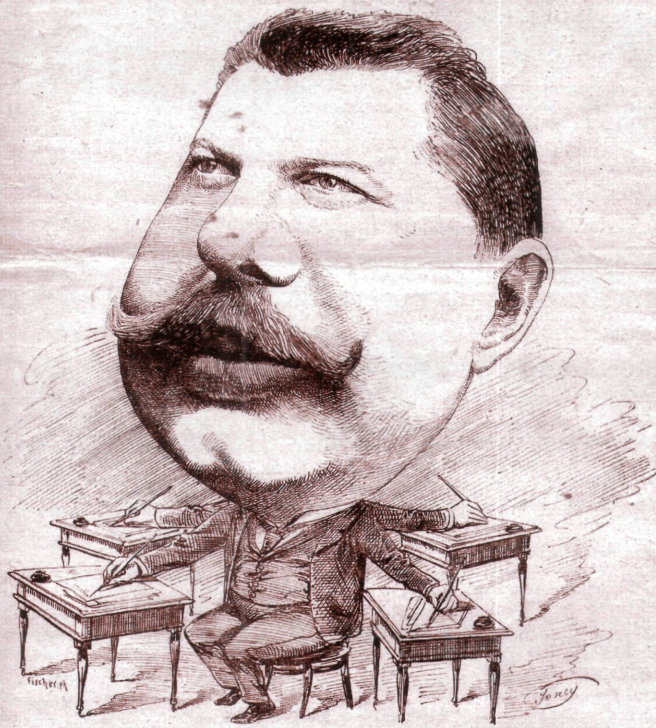
Ehhez hasonló komikus jelenetek, jellegzetes alakok népesítik be azt a világot – köztük országosan nevéssé vált somogyiak –, amely egy mindezidáig ismeretlen, kiadatlan kéziratból tárul elénk. Az elnyomatás korában vagyunk, s ennek hazafias levegője hatja át a vidéki nemes urak, köztük a Kozma család és a rokonok otthonát.

A ma átlagembere aligha tud arról, hogy kicsoda a szerző, akinek jóvoltából e sajátos miliőbe bepillantathatunk.

Pedig hajdan, a művelt kortárs olvasóközönség körében, a XIX. század végén s a XX. század elején, ki ne ismerte volna Kozma Andort (1861–1933), a politikai élet mindennapjainak elmés, humoros, néha gúnyos és mindig könnyen verselő poétáját, aki hétről hétre csipkelődve nagy urakat és országos dolgokat tűzött a tolla hegyére. A Somogy megyei Marcali híressé vált szülöttének 18 évesen már a kiegyezés utáni korszak legelterjedtebb élclapjában, a Borsszem Jankóban jelentek meg ügyes, politikai alkalmakhoz fűződő költői paródiái, a közélet verses krónikái. Majd egyre több lap szívesen közölte írásait. 27 évesen sajtó alatt állt első verses kötete, amely felkeltette a „népnemzeti” irodalom vezérének és kritikusanak, Gyulai Pálnak az érdeklődését.

Befolyásos keresztapja, Somssich Pál tanácsára tisztos polgári foglalkozást választott: 1885-ben az Első Magyar Általános Biztosító Társaság tisztviselője lett. 1890-ben a pénzintézet pesti központjába került s hivatala mellett nagyarányú írói, hírlapírói munkába kezdett. A Jókai alapította első magyar humoros irodalmi lap, az Üstökös, 1898-ban így jellemezte szerzőnk rendkívüli munkabírását: „A mint látni tesszik: rendkívül szorgalmas ember. Sok a dolga, de mestere annak, hogy mindenre jusson ideje és keze. Egy hírlapnak heti krónikás-deákja, egy élclapnak vezér-verselője, egy másik hírlapnak tárcaírója, egy nagy pénzintézetnek fő-hivatalnok és mindezek daczára kiváló költő.”

ÜSTÖKÖS

Szerkesztőség: Mátyás-utca 44.
Érkezéskor a szerkesztő nevére címezve a kéziratok.

ELŐFIZETÉSI ÁRAK:
Egész évre 8 ft • Félévre 4 ft • Negyedévre 2 ft.
Egyes szám ára 18 kr.

KIADÓHVATAL:
V. ker., Kalmán-utca 2.

Megjelen minden vasárnap.

Kozma Andor az Üstökös című élclap címlapján, 1898.

1881-től már rendszeresen írt a kormánypárti Borsszem Jankóba, a Nemzetnek megalapításától kezdve munkatársra volt, a Pesti Hírlapba, a liberális nagyvárosi polgárság kedvelt, színvonalas napilapjába 1895 körül kezdett dolgozni, majd 1904-től az összeomlásig Tisza István politikájának szócsövéhez, Az Újsághoz szerződött át. 1890 és 1897 között megjelentek írásai az akkori legtekintélyesebb és legszínvonalasabb irodalmi hetilapban, A Hétben is.

A századfordulóra a hivatalos konzervatív irodalom egyik fő képviselője lett. Gyulai Pál egyengette karrierjének fontos állomása, hogy 1899-ben a Kisfaludy Társaság másodtitkárává, 1901-ben pedig a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Az Újság főmunkatársaként gróf Tisza István miniszterelnök bizalmasa lett. 1910-ben képviselőiséget is vállalt. Az összeomlás után, élete alkonyán az aktív közszerepléstől visszavonult. Költőként hivatásának a magyar feltámadásba vetett hit ébrentartását vallotta, újságíróként főleg a Budapesti Hírlapba írta verses krónikáit.

Kozma költészetének irodalomtörténeti helyét a kortársak is jól látták, erről a már említett Üstökösbeli cikk – persze az „izmosos poéták” ellenében – dicsérőleg így fogalmaz: „Kozma Andor annak a művészies, magyaros iránynak a lelkes híve, a melyet Arany Jánosnak soha eléggé meg nem hálálhatunk: magyarosság formában, tartalomban, izlésben, méltóságos komolyságban. És ha jól széjjel néz: a mostani idegen után kapkodó költői nemzedékben nem igen sokadmagával találja magát egy és ugyanazon úton.” S valóban: szerzőnk az 1870-es évek második felében már sorvadásnak indult „nép-nemzeti iskola” utolsó, neves képviselői között foglal helyet. Az irodalmi irányzat értékelése immár az irodalomtörténet lezárt fejezete.

Az idetartozás ténye azonban – az uralmi rend politikai eszményének megfelelően – korábban inkább dicsőően hangzott, az utóbbi félszáz évben viszont elmarasztaló tartá-

lommal telítődött. Kozma Andornak azonban – miként erről a „nagy spenót”-nak nevezett, 1965-ös kiadású magyar irodalomtörténeti szintézis szócikkéből meggyőződhetünk – továbbra is méltányolták európai műveltségét, írói sokoldalúságát, termékenységet, fiataalkori írásainak szellemességét, szociális érzékenységet. Egyéniségét találóan jellemezték azal, hogy benne a művelt, felvilágosult 67-es nemesség és a polgári értelmiség gondolkodása harmonikusan egyesül.

*

Kozma Andor költő portréjának megrajzolására először dr. Merényi Oszkár vállalkozott. Ehhez az önéletrajzot a maga szubjektív, nosztalgikus és önstilizáló mivoltában elfogadva használta fel. Az 1941-ben megjelent monográfia az irodalomtörténész Berzsenyiről és Bárd Miklósról szóló feldolgozásait követte. Az előszó tanúsága szerint kutatásainak egyik célja a somogyi írók kultuszának megteremtése volt.

Az 1930-as években Merényi és az általa vezetett Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság a somogyi költők hagyatékának felkutatásával irodalmi múzeum létrehozására törekedett. A Kaposvár székhellyel tervezett múzeum gyűjteményi alapját Berzsenyi Dániel kéziratai és relikviái alkották volna, melyhez további jeles somogyi alkotók hagyatékának megszerzését tervezték. Gönczi Ferenc, a Somogy megyei Múzeum Egyesület vezetője lelkesen felkarolta az ügyet, egy helyiséget is felajánlott a kialakuló irodalmi gyűjtemény bemutatására. A megvalósuláshoz adományok is gyűltek a Berzsenyi Társaság buzgólkodása folytán.

Az ügy kedvező fordulatot akkor vett, amikor megindult a somogyi költők hagyatékának felkutatása. A leveldi Kozma család Kozma Andor és Bárd Miklós kéziratai, kötetei, személyes relikviái egy részének felajánlásával és kilátásba helyezett nagyobb anyagi segítséggel karolta fel a társaság

múzeumgründolási akcióját. Így került a család több neves tagjának (köztük a két költő-testvér apjának, Kozma Sándornak, az első magyar királyi főügyésznek és nagybátyjuknak, Kozma Ferencnek, a magyar lótenyésztés reorganizátorának) hagyatéka 1940-ben múzeumunk, a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága jogelődjének gyűjteményébe, Gönczi Ferenc védőszárnyai alá. A múzeum eredeti elképzelések szerinti megvalósulását a második világháború kitörése akadályozta meg.

A háború következtében a Kozma-hagyaték jelentősebb anyagi értéket képviselő tárgyainak egy része elveszett. A kéziratok, könyvek, újságcikkek, folyóiratok s egyéb dokumentumok azonban – sérülékeny mivoltuk ellenére – átvészelték a nehéz időszakot, s a megmaradt tárgyi anyaggal együtt jelenleg is megvannak a megyei múzeum újkortörténeti gyűjteményében.

A háború után bekövetkezett változások aztán egyszeriben elsöpörték a korábbi hivatalos, konzervatív érték-hierarchiát, amelyben elsősorban a nemzeti hagyományok irodalmi képviselői töltöttek be központi szerepet. A Kozma család korábban ünnepelt költői, országos névre szert tett tagjai egy csapásra tabu alá kerültek, hagyatékuk egészen az 1980-as évek közepéig nem keltett érdeklődést. Ekkor vette kezdetét – Gönczi Ferenc leltára alapján – az egykori anyag számbavétele, szakleltározása, a múzeum különféle gyűjteményeiben kallódó tárgyak összeszedése. Az 1990-es évektől életművének reneszánszát éli szakmai berkekben az első főügyész Kozma Sándor. S ennek kapcsán nőtt meg ismét az érdeklődés a hagyaték iránt is.

*

A gyűjteményegyüttes dokumentumokban, kéziratokban, publikációkban leggazdagabb részét Kozma Andor hagyatéka képezi. Ezek közül a szerző jelen kötetben olvasható, 1917-ben keletkezett önéletrajz-töredéke – mint irodalomtörténeti emlék és történelmi forrás – különös figyelmet érdemel.

A már említett kopott fedelű füzetek „Életem” címmel Kozma gyermekéveinek aranykorát (1864–71) idézik fel. Kozma színes előadókészségének, jó megfigyelőképességének köszönhetően a kiegészés körüli évek polgárosodó Magyarországa tárul elénk.

A visszaemlékezés a család változó lakhelyeinek megfelelően települések sorát mutatja be. Kezdve Marcalival, a szülőhellyel, majd Kaposvárral és Pest-Budával folytatva, költözködünk a családdal városról városra, ahogy annak idején a családfő karrierjének alakulása megkívánta. Megelevenednek az egykori utca- és városképek, a jellegzetes vidéki és fővárosi figurák. Bepillantunk kertekbe és lakásokba, felvillannak utazások, nyaralások, rokoni látogatások. A politikai élet változásainak a szerző érzelmi viszonyulásán keresztül lehetünk tanúi.

Megismerkedünk az ún. magyar ruha divatjával, a viselet érzelmi tartalmával, majd hordásának kényelmetlenségeivel. Megörökítődnek színházi, iskolai élmények. Megtudhatjuk, hogy az 1860-as évek végén a vidéki fogadóknál már lehetett bécsi szeletet, a vasúti restiben frankfurtit kapni, sőt, az úri vendéglátás után citromos szájöblítő víz dukált.

Otthonukban megfordulnak neves költők, politikusok, orvosok, vidéki juristák. 1867-ben gyakori vendég a híres keresztapa, Somssich Pál. Családi körben megörökítődik a családfő, Kozma Sándor. A költővé lett testvér Kozma „Ferkó” (Bárd Miklós) alakját néhány epizód villantja fel. Megtudhatjuk, hogy a rokonsághoz tartozott a kitűnő pápai pedagógus, Bocsor István is.

A kaposvári gyermekemlékek közül kiragyg három nagy karácsonyfának mesés, bábajos fénye. Magyarországon ekkor még nem volt általános a karácsonyfa-állítás. Megtudhatjuk, hogy társadalmi köreikben ők az elsők között vették át a német szokást. Bandi egyik legnagyobb élményét a vasúttal való első találkozás jelentette, amelyre 1867-ben Siófoknál került sor. A látvány leírhatatlan hatást tett a kisfiúra. „Lélegzetem elállt, szívem örülten vert, szinte kikeltem magamból Ez a vasút!...” Hasonlóképpen lelkesedik Pest-Budára érkezve, amikor feltáru előtte a kivilágított Lánchíd, a mozgalmas utcák, az egész Duna-parti panoráma.

A három füzettel a történetnek még nincs vége. Vajon az életrajz miért maradt befejezetlenül? Tekintve, hogy a harmadik füzet végén a mondat félbemaradt, feltételezhető, hogy a szerző folytatta élettörténetét. Az utókorra azonban csak az említett három füzet maradt. A javítások, felülírások, korekciók a kiadás előkészítésre utalnak.

Ha elkészült Kozma Andor az önéletrajzzal, akkor vajon miért nem került sor mindezedáig a publikálására? Talán korábban azért nem, mert a prózaíró Kozma helyett a költőt, a lírikust helyezték inkább előtérbe? Avagy akkoriban úgy gondolták, hogy amit megelevenít, az még túl közeli, s úgy szólván mindenki számára ismert s ezért érdektelen? Vagy töredék mivolta miatt tették félre? Netán az első világháborút követő politikai változások erősödő antiszemitizmusa miatt okozott volna a közlés kényelmetlenségeket? Érthető, hogy 1945 után nem foglalkoztak vele: a konzervatív írók és a nemesi milió tárgyalása sokáig nem volt ajánlatos. Aztán mivel az anyag vidékre került, majd mint érdektelen kallódott, a későbbi kutatás számára is hozzáférhetetlenné vált. Még a késői utódok sem tudtak arról, hogy családjuk történetének egy becses forrása épp a Somogy megyei múzeumban lappang.

Úgy véljük, nem túlzás azt állítanunk, hogy a társadalomtörténet fontos jelenségtípusainak rendelkezésünkre álló

gyér írásos és tárgyi anyagát, hézagos forrásait – különösen a vidék vonatkozásaiban – e visszaemlékezés számos információval egészíti ki. Tanúi lehetünk az életforma változásainak, új szokások meghonosodásának. Elénk rajzolódik a hajdani tárgyi környezet, kibontakozik előttünk egy konzervatív liberális érték- és ízlésvilág. Lehetőségünk nyílik a neves familia emberi kapcsolatainak, tudati, erkölcsi értékviszonyainak megismerésére. Kozma Andor gyermekszemmel láttatja ugyan az eseményeket, ám mögöttük minduntalan előbukkan a felnőtt későbbi okossága, állásfoglalása, tapasztalata, életbölcessége. A visszaemlékezés elsődlegesen a szerző gondolkodásmódjára forrás. Kiviláglik belőle az önigazolás: származásom, neveltetésem következtében nem lehettem más, mint ami vagyok – „népnemzeti” elkötelezettségű, hagyománytisztelő, kiegyezéshű, verselő, közéleti krónikás.

*

A népnemzeti iskola utolsó költőnemzedéke az 1920-as, 30-as években az emberi életkor felső határához érkezett el. Irányzatuk jelentősége már nem terjedt ki a kor irodalmi életének befolyásolására. 1933-ban Kozma Andor munkásságát és egyéniségét a nekrológok mint a régi magyar világ átmentett értékét méltatták. Az Akadémia saját halottjának tekintette, a főváros adományozta díszsírhelyen temették el. A megemlékezésekből szülőföldje is kivette a részét. 1934-ben marcali szülőházát a Berzsenyi Társaság emléktáblával jelölte meg, 1939-ben Curgón, a református gimnázium parkjában szobrot állítottak emlékének. Leghíresebb hazafias költőteménye, A carthagói harangok, amelyben a költő híres rokonának, Bocsor Istvánnak állított emléket, sokáig, az iskolák államosításáig, a középiskolák kötelező memoritere maradt.

Kozma Andor neve csaknem fél évszázada kiesett az irodalmi köztudatból, munkássága az 1945 utáni politikai-esztétikai megmérettetés okán feledésbe merült. „Legteljesebben ő fejezte ki a kor úri rétegének, főleg a városban élő hivatalnok-dzsentrinek a közérzetét...” – írta Kozma Andorról Schöpflin Aladár. S épp ez volt egykori sikerének titka, hiszen „... a közönségnek ez a része a népszerűség pajzsára emelte, s elhalmozta mindazzal a dísszel, amelyet a közhatalom írónak adni tud.” S ez lett az oka későbbi elmarasztalásának is. Szerzőnk valójában – tegyük hozzá – nem a dzsentr, hanem az ún. úri középosztály tagja, s annak közvélemény-formáló és közgondolkodás-kifejező személyisége volt. Kozma visszaemlékezésének mentalitástörténeti jelentőséget is ez kölcsönöz. Megjelentetésre ezért is érdemes. De színes, szórakoztató olvasmány a múltunk iránt érdeklődő, átlagos olvasónak is, hiszen erről maga az egyáltalán nem átlagos tehetségű, ragyogó humorérzékkel rendelkező, szellemes, könynyed stílusú író gondoskodik.

Kozma Andor írását tartalmi változtatás nélkül, a szerző használta központozással, az idegen szavak és a tulajdonnevek írását kivéve mai helyesírással, jegyzetekkel, magyarázatokkal ellátva tesszük közzé.

Kiadványunkkal egyúttal a kutatók érdeklődését is fel szeretnénk ébreszteni, hiszen példának okáért a publicista Kozma Andor tárcái, elbeszélései is megérdemelnék az összegyűjtést.

Varga Éva

I.

Első emlékeim

Legelső emlékem egy kis gonoszságom. Homályos szoba dereng előttem, messze-messze az elmúlt idő távolságának végső határán. Azon túl már minden sűrű ködbe vész. Csak értesülésem van róla, hogy már előbb is éltem majdnem három évet, emlékezeti képem egyetlenegy sincs. Hanem már azt a szobát bizonytalan derengése ellenére ma is le tudom rajzolni. Tudom, hol állt benne az a kicsi fehér ágy, melyben én piros paplan alatt feküdtem, s hol volt ettől a sűrű függönyön átszűrődő ablakvilágosság, mely bántotta mély, tompa kábultságból ébredésre nyílt szememet.

Tökéletesen ismétlődik emlékezetemben ma is az a nagy betegségérzet, amelyet akkor éreztem. Már bizonytalanabbul vélek arra is emlékezni, hogy ugyanakkor az én nagy bajomon kívül egy még nagyobb is volt a házban. Úgy rémlik előttem, akkor halt meg a csecsemő öcsém, a kis Jóska. S mintha én ott, a betegágyamon tudtam volna, hogy felébredésem percében azért nem ül az édesanyám mellett, mert künn az udvaron a kis Jóska temetési szertartása folyik.

Lehetséges, hogy ezt a szomorú részletet már csak később, az idősebbek elbeszélései után képzeltem el és csatoltam valóságos emlékezésemhez, de arra már megint határozottan emlékszem, hogy magamra hagyatottságomon éktelen dühre lobbantam. Fokozta elkeseredésemet, hogy amint sírni és hánykolódni kezdtem, fejem, különösen pedig két szemgolyóm nagyon fáj, s párnámat mindenütt tüzesnek éreztem. Úgy látszik, előzőleg is volt már ilyen kínlódásom s ilyenkor valamely hűvös kisvánkossal segíthettek rajtam, mert az emlékezetemben maradt esetben is a kisvánkósért kezdtem kiabálni. A hangom erőlködésem dacára gyöngé lehetett, s így jó

időbe telt, míg végre az édesanyám belebbent a szobába. Sietve kerítette elő a kisvánkost s kinyújtott kezembe adta.

Én pedig azt, ahelyett, hogy a forró fejem alját siettem volna véle lehűteni, dühösen az édesanyámhoz vágtam.

– „Bandi már nagyon rossz, Bandi most már bizonyosan meg fog gyógyulni. Hála Istennek!... Bandit aztán már megint jól meg lehet verni.”

Ezt valószínűleg nem az anyám, vagy legalább nem ott és nem akkor mondta. Tán utóbb mondták a nagyobb testvéreim, akik másfél évtizeden át szinte mindennap szememre vetették első gonosztettetemet. Még az is lehetséges, hogy ez a mondás csak a magam lelkiismeretének szava volt; de bizonyos, hogy az én emlékezetemben úgy helyezkedett el, mint a kisvánkos-kaland befejező akkordja¹.

Az ehhez legközelebb eső emlékezetem már derűs képet mutat. Künn vagyok a ház előtt, amelyben nemrég még nagy betegül feküdtem. Igen büszke vagyok rá, hogy olyan iszonyú betegségem volt, amibe mindenki más belehal: agyvelőgyulladásom. Valóságos csoda, hogy felgyógyultam, mégpedig teljesen. Hiszen maga a „doktor bácsi” is lemondott volt az életemről, aki pedig az apám testvérének, Pepi néninek², az én keresztanyámnak a férje volt, s akiről azt tartottuk, hogy nemcsak a mi mezővároskáknak, Marcalinak, hanem az egész világnak legjobb doktora. Igen, a mindenektől bámult, híres Szabó doktor (teljes nevén dr. Szabó János³), mikor engem mint félrebeszélő, iszonyú lázbeteget megvizsgált, keresztet vetett rám s azt mondta síró édesanyámnak: „örüljön sógorasszony, hogy ez a gyereke bizonyosan meghal, mert ha életben maradna, úgysis hülye lenne szegénykéből.” Amit aperte⁴ kimondván, a doktor bácsi gorombán elszaladt, nehogy ő maga is sírva fakadjon. A legnagyobb könyörgéssel sem tudták többé odacsalni az én betegágyamhoz, amelyet ő az én halálos ágyamnak tartott.

Szerencsémre éppen rövid idővel azelőtt telepedett volt le Marcaliban a kis Mitzger doktor. Ennek nevét sohasem mondta ki senki a „kis” jelző nélkül, mert ez a doktor igen alacsony termetű, zsidó emberke volt. Az én emlékezetem szerint külsőleg olyanforma, mint Kis József⁵, a költő. Nos, ez a kis Mitzger doktor, hallván az én bajomról, ott termett nálunk s felajánlotta az apámnak, hogy ő tesz még velem egy kockázatos próbát. Bead nekem valamely igen nagy adag mérget, amit kalomelnak⁶ hívnak. Attól vagy meghalok, vagy jobban leszek. Az apám elszaladt sógorához, a doktor bácsihoz megkérdezni, hogy megkockáztassa-e ezt a próbát. A világért se! – óvta őt doktor bácsi, mert az a mérge ha rögtön meg nem öli a gyereket, már éppenséggel nyomorékká teszi egész életére. Az apám szaladt megint haza, s eközben az a gondolata támadt, hogy most már úgymint minden mindegy: hát csak adja be nekem a kis Mitzger doktor, amit akar. Az aztán beadta nekem, én pedig, az ő dicsőségére, meggyógyultam.

Megjegyzem, hogy a doktor bácsi, aki ezután még több mint három évtizedig élt s mindig nagyon szeretett engem, valahányszor a legkisebb bajom volt, sohasem mulasztotta el azt annak tulajdonítani, hogy a kis Mitzger kollégája engem örökre megmérgezett. Még maga a kis Mitzger doktor sem bízott soha az ő merész gyógyításának teljes sikerében. Mert harminchét évvel utóbb, abból az alkalomból, hogy engem a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választott⁷, feljött Budapestre, felkeresett engem s igen gyanakodott, hogy én aligha lehetek azonos azzal a Kozma Andorral, akit ő egykor az agyvelőgyulladásból kigyógyított. Annak tudniillik, úgy mondá, hülyének kellene lennie.

Messzelátó emlékezőtehetségemnek semmi esetre sem ártott sem az agyvelőgyulladás, sem a mérge, mert éppen attól kezdve, hogy mint lábadozó harmadfél éves⁸ gyerek örültem az életnek, jóformán mindenre emlékszem. Előbb csak mind

sűrűbben egymás mellé sorakozó képekben, de hovatovább a képek folytatólagos egymásba kapcsolódására is.

Marcaliban a Práter utcában⁹ volt a házunk s én az utcát is magunkénak tartottam. Széles, hol poros, hol sáros falu-városi utca volt, csupa alházzal.¹⁰ Néhány nagy fa állt a kocsíút mentén, mely Boronka felé tágan nyílt ki a vidékre s ott távlatos jegenyefasorban folytatódott. A szomszédunkban kovácsműhely volt. Ez előtt rendszeren nagy gyereksereg zsibongott, köztük a kovácsék fiai és leánykái. Boldog voltam, ha kiszökhettem hozzájuk, azok pedig mint legkisebbet és mint úri fiúcskát, kényeztettek engem. Sok aszalt szilvájuk lehetett, mert ebből a csemegéből bőven szolgáltak nekem s én kedveskedésüket úgy tekintettem, mint köteles tributumot.¹¹ Hancúrozásaikban részt vettem, de ha kocsi után szaladtak, csak kiabálással biztattam őket, úgy gondolva, hogy az hozzájuk illik, de hozzám nem. Sokszor járt azonban arra egy hófehér bajszú, csöndes, gyalogos ember. Sem úr nem volt, sem paraszt. Tehát sem tekintélyes nem volt, sem goromba. Kampósbotra támaszkodva, kissé rogyadozva sétált el a visongó gyereksereg mellett s nem nézett sem jobbra, sem balra. Mi ellenben, mihelyt közeledett, elkezdtünk rá gyermeki szemtelenséggel kiabálni.

„Bácsi, tejfölös a bajsza!” – Ez volt rendszeren az első üdvözlés, melyet nótás ritmusban, unisono¹² elébe zengtünk. Mire egészen közel ért hozzánk, kacagva szétszaladtunk s bújtunk előle, ámbár megfenyítésünkre sohasem tett kísérletet. Ha aztán továbbhaladt, megint karba verődtünk s ugyancsak nótás ritmusban egy illetlen kérdést röptettünk utána a „kokas” nemére vonatkozólag. Amin az utcán járó egyéb felnőttek, mint jóízű gyermek-huncutságon nagyokat nevettek, míg a türelmes öreg úgy tett, mintha nem is hallaná.

A Práter utcának a városka főutcájába¹³ torkolló végén jobbról a sarokház rendkívül érdekelt engem, mert tudtam, hogy mi abban laktunk, mielőtt a magunkéba költöztünk, s

én még abban születtem¹⁴. Azt is tudtam, melyik szobában. Annak ablakai a szép, nagy fáktól árnyékos főutcára néztek. Szerettem elnézegetni ezt a nekem igen nevezetesnek tetsző házat s szerettem el is járni bele. Akkor már egy Véssey Juci néni nevű kedves, éltes hölgy lakott benne, aki nemcsak egyszerű aszalt szilvát, hanem finom, aszalt cseresznyét s minden egyéb aszalható gyümölcsöt is osztogatott gyerek vendégeinek. Később az adóhivatal költözött ebbe a házba, s így éppen az lett Marcali legkellemetlenebb pontja, ahol egykor az én bölcsőm ringott.

A főutcán a „doktor bácsi” házat szinte második otthonul ismertem. Ehhez talán még a magunk házánál meg a születésemről nevezetes háznál is jobban vonzódtam. Nemcsak a furcsán, gorombán, humorosan szeretetre méltó doktor bácsiért, aki a legnagyobb melegben is nehéz téli ruhát, köpönyegeket, kamáslit és sált viselt, s nem is csak a feleségéért, az én áldott, viruló egészségű nagynémémért és keresztanyámért, Pepi néniért, hanem még sok mindenért. Szeri-száma sem volt ott az érdekességeknek! Például a doktor bácsi rendelő szobájában egy halálfej. Rettenetesen féltem tőle, de ebben a félelmemben valami titokzatos, kínos gyönyör volt. Ugyanabban a szobában a falat a báró Fechtig-féle, valamikor híres ménes¹⁵ legszebb lovainak olajfestésű képmásai díszítették. A koponya közelsége folytán ezektől a képektől is féltem. Még az ablakba akasztott termométerre és barométerre is úgy néztem, mint valamely boszorkánykonyha borzalmas kellékeire. Ha már itt nem bírtam tovább a misztikumot, kiszaladtam s nem mertem hátra nézni. Háttha a halálfej utánam gurul s a Fechtig ménes lovai meg a termométer és a barométer utánam szaladnak?... Megnyugvásom csak a Pepi néni vendégszobájában lett teljes, mikor ott az üveg almáriomból¹⁶ kimosolygó színes, aranyos, régi porcelánokat és régi poharakat bámultam s azok közt különösen azt a zöld üvegcorsót, melyről Pepi néni minden alkalommal elemleget-

te, hogy a csoknyai¹⁷ református lelkész ebből öntötte az én fejemre a vizet, amikor engem, az ő karján, megkeresztelt. Ilyenkor Pepi néni mindig meg is simogatta a fejemet s kicsit sírva-nevetve azt mondta, hogy az egy okos kis fej.

Pepi néninek magának nem voltak gyermekei s azért minden kényeztető anyai érzését rám pazarolta. Megtanított arra is, hogy a zongora felett lógó szép, színes kép Budavára visszafoglalását ábrázolja az osztráktól és Henczi¹⁸ halálát. A képen a barna atillás¹⁹ honvédeket végtelenül szerettem, a vár védőit ellenben szertelenül gyűlöltem. Erre annál több jogom volt, mert egy anyai nagybátyám, Dóczy Pongrác Budavár ostrománál esett el mint létramászó honvéd. Mikor végre Pepi néni leült a soha meg nem hangolt, öreg zongorához s kemény taktusban elzörgette rajta a Rákóczi-indulót, majdnem megbolondultam a lelkesedéstől.

A Budavár visszavétele most már az én falamon lóg s a zöld üvegcorsó is az én öröklött kincsem. Már két unokámat szintén abból keresztelték.

De a doktor bácsiék marcali házának vonzó érdekességei még távolról sem voltak kimerítve a szobák elmondott csodáival. Ott volt még a nagy udvar is, melynek egy része kiskertté volt alakítva s mégis annyi szabad területe maradt, hogy teljesen kifogytam a szuszából, míg egyszer körülfutottam. Némely napon, mikor a doktor bácsi a vidék részére rendelt, ez a rengeteg udvar olyan volt, mint egy szekértábor. Minden szekéren beteg parasztemberek, asszonyok és gyerekek nyögtek, jajveszékelték párnákon és dunnák alatt. Mert a doktor bácsi csodadoktor hírében állt, akihez messze földről tódultak a páciensek. Ő az erősebbeken eret vágott, a gyöngébbeknek köpölyözést²⁰ rendelt, az igényteljes gazdagabbaknak hosszú recepteken írta az egész patikát – s akár így, akár úgy mindig minden páciense meggyógyult. Legalább mindenki így mondta, s én csak olyan szentül hittem az ő csodatévő erejében, mint a közvélemény. Azt ugyan nem feledtem el, hogy

engem mégsem ő, hanem a kis Mitzger doktor gyógyított meg, de a magam esetét kivételnek véltem, mely nem változtat a szabályon.

A nagy udvar háttérét szélteben az istálló és a kocsiszín épülete állta el. De emiatt még maradt annyi beépítetlen hely, amennyin elért a nagy alsó kertbe vezető rácsos ajtó. Az istállóban a lovak és a bivalyok, a kocsiszínbén a különböző szekerek, a szán meg az öblös, öreg batár bizalmas barátaim voltak. A nagy kertben pedig mintha örökké érett volna a lugason a szőlő s az utakat szegélyző bokrokon a ribizli, s mint ha sohasem lett volna olyan időszak, amelyben nem lehetett ibolyát szedni. A fő csodája annak a nagy kertnek mégis Csuti volt, egy öreg, vak parasztember, aki ott a méhesben lakott s akit a méhek ismertek és sohasem csíptek meg. Csuti még az öregapám sörnyeier²¹ birtokán született, ott szolgált egyvégben hatvan esztendeig. Miután az öregségtől megvakult, a birtok pedig eladódott, Csutit Pepi néni vette magához penzióba²² s holtig eltartotta. Én Csutit kötelességszerűen tiszteltem s meglátogattam, valahányszor a doktor bácsiék házánál voltam. De ő már nem látott engem s nem is igen vett rólam tudomást. Csak amikor egyszer, az ő bámulása közben egy méh megcsípett, rohant ki jajveszékelésemre méhesi odvából az öreg, vak Csuti. Akkor a karjaiba emelt, végigtapogatott s azt mondta, hogy „nagyon ordét, pedig ölég helős gyerök.”

Kevésbé pontos képekben, de azért bizonyosan emlékszem még ebből az igen korai időből arra is, hogy benső barátságban éltünk a Paiss családdal. A család feje Paiss Boldizsár²³, kis termetű, borzas ősz bajszú, magyar nadrágos²⁴, humoros, de határozott és parancsoló modorú, öreg úr volt. Tudtam, hogy az apám is nagyra tartja, mert roppant okos ember, sok könyve van s deákul is beszél. Ez a kedves tekintély-ember világos rajzban, minden vonásával ma is képzeletem előtt áll. Felesége már csak ködlik előttem, de erről is tudom, hogy úriasan nyájas matróna²⁵ volt, s szép házukban, mely közel volt

már a Széchenyiek grófi kastélyához²⁶, tökéletes, ízléses rendet tartott. Egyik fiuk már apjánál jóval magasabb, körszakállas fiatalember volt, aki olyanformán ragaszkodott az én apámhoz, mint ez az övéhez. Engem „druszám”-nak²⁷ szólított, mert az ő keresztnéve is Andor volt, én viszont őt Bandi bácsinak. Szívesen bíbelődött velem s elmondogatta, hogy ő engem, mint pólyás babát sokszor hordott a karjain. Sőt egy este, amikor édesanyám náluk volt s nem akart ott maradni vacsorára, mert félt, hogy azalatt én otthon agyonsírom magamat, ő, a Paiss Bandi bácsi elszökött értem, kilopott a bölcsőmből s jól betakarva az egész Marcalin keresztül elvitt magukhoz s letett az édesanyám ölébe. Azt is tudtam, hogy Paiss Bandi bácsi helyettesítette volt az én keresztelőmön a keresztapámat, Somssich Pált²⁸, aki valamely hófuvat miatt nem érkezett meg. Így esett, hogy a keresztapa-helyettes tiszteletére az előbb megállapított két keresztnévem, Lóránt és Pál közé beszúrták az Andor nevet is, amely lassanként egyetlen eleven keresztnévül öröködött meg, míg a másik kettő csak keresztlevelemben rejtett holt betű maradt.

Paiss Bandi bácsi különben holtáig feledhetetlen atyai barátságával tisztelt meg engem s szerető szemmel kísérte sorsoamat. Reá, mint Paiss Andorra, a magyar királyi Curia tanácselnökére s a magyar bírói kar egyik díszére, sokan emlékezhetnek még rajtam kívül is. Nekem pedig van már egy kedves kis unokám, aki az ő teljes nevét, a Paiss Andor nevet viseli. Mert az öreg Paiss Boldizsáréknak még egy fiatalabb fiuk is volt, Mihály, akire én gyermekkoromból, mint igen magas és igen vidám diákra emlékezem. Évtizedekkel utóbb, ennek ugyancsak Mihály nevű fia az én egyik leányomat vette feleségül. Ez a boldog ifjú Paiss-pár első gyermekét az én kedvéért keresztelte Andornak, s eszerint a keresztnév, melyet én egy Paiss-tól kaptam, egy harmadik nemzedékbeli kis Paissra megint visszaszállt.

Arra is emlékezem még Marcaliban átélt első három esztendőmből, hogy ott az apám, aki világeletemben minden előítéletet megvető, szabadelvű úr volt, az akkori zsidó rabbinnak, mint bölcs és jó embert, kedvelte és becsülte. E tisztességes papi férfiú képe homályosan bár, de szintén él bennem. Egy fiára, ki akkoriban zongorán produkálta magát előttünk s vagy nyolc éves lehetett, mikor én három, tisztábban emlékszem, mert azt még most is gyakran láthatom. Hiszen Marczali Henrik²⁹ az, a budapesti egyetem tudós történelem tanára.

Marcali mellett, a jeles borokat termő gombai³⁰ hegyben nekünk is volt szőlőnk. Abból már a Balaton fényes, ezüst síkjára láttunk s annak túlsó partján az öreg Badacsonyi pincés, füst gyanánt eregetve a gomolygó felhőket. Ma el nem hinném egyetlen háromszáz éves gyerekről sem, hogy a természet és tájék szépségét tudomásul veszi, de azért mégis kétségtelen hiteles emlékem, hogy engem ez a kilátás a gombai hegyről mindjárt, amikor először ötlött szemembe, elbájolt, szinte mámorba ejtett. Ujjongni szerettem volna, hogy ilyen csodaszép a világ, de emellett az a naiv előítélet is menten felébredt bennem, hogy ott és úgy legszebb, ahol és ahogy én látom. Nem képzeltem, hogy másutt is lehessen ehhez fogható szép vidék, s érzéketlen, otromba fatuskóknak tartottam minden embert, aki nem látja és nem tudja, hogy a világ legnagyobb gyönyörűsége a Balaton meg a Badacsonyi.

Nyáron másfél órai kocsizással ki is mentünk néha Balatonkeresztúrra fürödni. A legnagyobb élvezetem ott is a túlsó parti hegyektől elhatárolt tó tájkép bámulása volt. A hideg fürdőt szívesen elengedtem volna, a rettenetes szűnyegpedig mielőbb egészen elrontották minden örömeimet.

Gombai szőlőnkben volt az az ódon, derék nemesi présházunk, melyről utóbb Mikszáth Kálmán hallomás után, némi költői szabadsággal egy mulatságos kis történetet jegyzett fel.³¹ Való magja az adomának ennyi: mikor az édesapám már

*leveldi Kozma Sándor (1825–1897), a modern magyar
közvádloi intézmény megteremtője
Kandó László festményéről készült fotográfia, 1930-as évek*

Budapesten az egész ország királyi főügyésze volt, csak kevés gondot és még kevesebb pénzt fordíthatott a gombai szőlőgazdaságra. Így a jóra való préház mindinkább Pató Pál kúriájának sorsára jutott. Roskadófélben voltak falai, hámlott le a vakolat, s a szél fedelének egy-egy darabjával már tudj' Isten hol szaladt. Édesapám, hogy egyszer-egyszer mégiscsak szabadult a gombai szőlőbe, sóhajtozva nézte e pusztulást. „János, János, – szolt végre búsan sokat próbált vincelléréhez³² – mit csináljunk már ezzel a szerencsétlen épülettel?” – „Csak tessék jól beszekurálni³³, méltóságos uram, a többi már az én gondom lesz.”

De az én életem hajnalán még a régi préház nem volt ilyen felgyújtani való, züllött állapotban. Az én gyermeki szemem még kegyelettel nézett rá, mint nagyon érdekes, tiszteletreméltó épületre. S noha már akkor sem voltak benne víg, nagy szüreti multságok, még sokszor hallottam s el tudtam képzelni, hogy itt hajdan, a szabadságharc keserves bukása előtt, szebb élet volt. Őszi estéken nyüzögtek a nagy állás alatt a vidéki úri nép fogatai, a préház előtt húzta a cigány, zengett a nóta, benn a kádakban csárdás-ütemre táncoltak a taposók, s a három kis szobában illatos szénával ágyaztak éjjelre a vendég uraknak és dámáknak.

Szülővároskamban átélt három első életévem utolsó emléke az, hogy költözködünk onnan. Kaposvárra megyünk lakni, a vármegye székvárosába. Arra már, hogy örültem-e vagy búsultam ezen, nem emlékszem. A költözködés körülményeire sem. De egy jelenetre annál jobban. Arra, hogy hintós kocsin hajtunk Marcaliból Kaposvár felé. A kocsin szűken vagyunk, bár nem erre rakódott az egész család. Az nem fért volna el egyetlen kocsin, mert már akkor is öten voltunk testvérek. Hanem azért azon a hintón, amelyiken az apámmal, anyámmal én ültem, kívülem is nyűgösködött még két apró gyerek. Sörnyén rövid időre megálltunk a szép, terjedelmes úri ház előtt, mely a körüle elterjedő birtokkal együtt nemrég

még a miénk volt, de akkor már nem. Hanem a gyönyörű, lombos, nagy kertben, mely hűvösen zöldellt a ház mögött, még mindig a miénk volt két régies márványemlékkel megjelölt sírdomb: az öregapámé és az öreganyámé. Ezeknek szólt rövid megállásunk. Apám és anyám bevitték bennünket gyerekeket is a két sírhoz. A nagyobbak példáját követve én is úgy tettem ott, mintha imádkoznám. Mind igen meghatottan jöttünk ki s hallgatagon rakódtunk fel megint a hintóra. Aztán hajts kocsis tovább!

Nemsokára hatalmas nyári zápor kerekedett. Az eső bevert a kocsiba s különösen minket, gyerekeket ért, akik a kis ülésen szorongtunk, amelyet a hintó fedele már nem takar. Apánk gondolt egyet, lekapott bennünket a kis ülésről, lebototta az a mögé felesavart sárvédő bőrt, kifeszítette s minket gyerekeket alája dugott. Ott hemzsegtünk a kocsi fenekén a sötét bőrsátor alatt, a szülői lábak és térdek korlátai között, hallgatva, mint zuhog sátrunk tetejére s mint csurog le arról a víz. Az a különös, erős esőszag, mely ott az ázott bőr szagával vegyült, ha rá gondolok, még most is az orromban van. Érzem a furcsa sötét sáturnak gőzös, nedves melegét is, mely elaltatott volna, ha időnként az oldalrésen serkentő hűvös szellő nem legyezett volna rám.

Így szakadtam el szülővárosomtól, Marcalitól. Soha többé állandóan nem laktam benne. De évek és még évtizedek múlva is vissza-visszamentem oda rövid időre vendégül az én édes jó Pepi nénimhez.

Pesti kisdíák koromban, Marcaliba menet, mindig Balatonszentgyörgyön szálltam le a vasútról s megkerestem harsány szóval Fülöpöt, a marcali postást. Ez egy félkarú, jókedvű bácsi volt, aki azt beszélte, hogy a hiányzó balkarját a csatában vágták le, mikor honvéd volt. A doktor bácsi szerint ugyan ez nem volt igaz, mert Fülöp valamely korcsmai verekedés következtében csonkult meg, de én a szebbet, a Fülöp saját elbeszélését hittem el. Fülöp Balatonszentgyörgyön felültetett

engem maga mellé egylovas kocsijának bakjára s néha a gyeplőt is az én kezembe adta. Ő, mialatt én hajtottam, szép postásnótákat fújt a trombitáján. Gyönyörű utazások voltak ezek! Szinte sajnáltam, hogy a postás-gebe lassú poroszkálása mellett sem tartottak soha tovább, legfeljebb két óra hosszát. Közben Fülöp, bizonyos igen ártatlan erdő mellett, engem rendesen abban az erdőben tanyázó rablókkal ijesztgetett. A borzadás azonban a gyerekeknek szintén multság, sőt, talán a legérdekesebb. Mikor aztán már Kéthelyen túl Gomba következett s az út napsugaraktól színezett és aranyozott porfelhőjében sejteni kezdtem Marcalit, mindannyiszor felébredt bennem életem minden első emléke, s boldog, repeső szívdobogás fogott el.

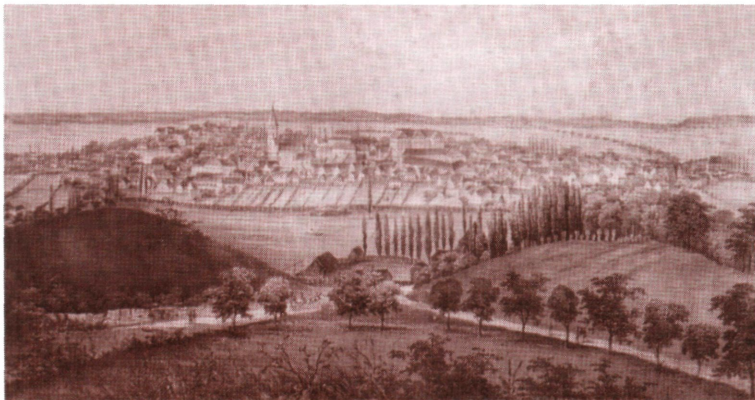
S ah! mikor Fülöp megállította a kocsit a doktor bácsiék háza előtt s én a kapuhoz rohantam, s az édes, izmos Pepi néni kirohant és engem sírva-nevetve szívére ölelt – az volt a mennyország.

Mikor pedig sietve, egyenesen az ebédlőbe vezetett, mintha keresztfiát igen sürgősen kellene megmentenie az éhhaláltól, s mikor láttam, hogy ott az asztal minden megérkezésem alkalmával azzal a bizonyos, nekem kiskoromtól legkedvesebb, kék-fehér abrosszal van megterítve, melyen beszótt képül Stephenson első vasútja látható köcsögkalapos angliusokkal, és amikor ott illatozott előttem a sűrű, bivalytejes, remek kávé s mellette egy ezüst kosárkában halomban hevert a friss, ropogós S alakú kifli, a marcali péknek finom specialitása – akkor én már a hetedik mennyországban éreztem magamat.

II.

Zsendülés

Kaposvárra 1864-ben költözködtünk. Akkor én már három-esztendő s napról-napra öntudatosabban néztem a világot. Már nem voltam csupán helyi lény. A néhány órás utazás Marcalitól Kaposvárig, a vidéknek, helységeknek, embereknek váltakozásai minden egyéb tanítás nélkül ráeszmél-tettek, hogy a távolodás a régitől nem kifelé visz a világból, hanem befelé.

*Kaposvár látképe 1860 körül
Ismeretlen művész metszete*

Kaposvárt, melynek akkoriban vagy négyezer lakosa lehetett, Marcalihoz képest nagy városnak néztem. Különösen, mert főutcáján a terjedelmes, emeletes, szép vármegyeháza igen meglepett s mert ezzel szemben is volt egy sokkal kisebb, de szintén emeletes ház s a mi első kaposvári lakásunk éppen annak az emeletén volt. Ezt a házat Fóli-háznak³⁴ hívták. Itt-ott még ezen kívül is akadt néhány szerény emeletes épület, de azért a város általában csakúgy kisebb-nagyobb földszin-

tes házból állt, mint Marcali. S valamint szülővároskámiban, úgy itt is csak két olyan utcát láttam, mely különbözött az útközben megismert falvak paraszti utcáitól. Ez a két utca a Pap utca³⁵ meg Fő utca volt. Az utóbbiból a Kapos folyócskára s az amellet lévő Sétaterre³⁶ már rendetlenül bucskázott alá egy széles, rövid út, melyet Promenád utcának³⁷ neveztek. Ezeken kívül még csak egy kaposvári utcánév maradt emlékezetemben a csinos hangzásáról, a Gilice utcáé³⁸.

*Az egykori kaposvári Gilice (ma Teleki) utca, 1873.
valószínűleg Langsfeld Mór felvétele*

A Fő utcán, a Promenád utca nyílásának háttal fordulva, egy ütött-kopott színes Szent Márkus szobor³⁹ állt. Nagyon kicsavart, roskatag, szinte ijedt szentecske, de mégis ez volt az első szobor, melyet utcán láttam. Künn a vidéki útszéleken nem volt nekem szokatlan az efféle kezdetleges műalkotás, de élénk örömet éreztem, hogy végre olyanhoz is van szerencsém, mely várost díszít. S én abból, hogy lám, Kaposvár nagyobb város, mint Marcali, azt a természetes következtetést vontam le, hogy akkor kell még egyéb városoknak lenniök, melyek még Kaposvárnál is nagyobbak. Ha Kaposvárott lehet

olyan hatalmas palota, mint a vármegyeháza, akkor másutt bizonyosan vannak még hatalmasabbak. Ha mi itt emeletes házban lakhatunk, másutt bizonyára tömérdek ember lakik emeletes házakban. S ha itt az utcára állíthatnak egy olyan bátortalan szobrocskát, mint ez a Szent Márkus – miért ne lehetnének városok, melyekben az utcákon szebbnél szebb szobrok pompáznak?

Alighogy Kaposvár megismerése ilyen gondolatokat ébresztett bennem, már elégtételt is kaptam értük egy véletlentől. A Főli-ház emeletén, az új lakásunkban lázasan folyt a berendezkedés. A szekereken érkezett bútorok, ládák nagy összevisszasága közt az édesapám könyvei az egyik szoba pallóján szabadon voltak felhalmozva. Egy piros kötésű könyv, a halom tetején, nagyon ingerelte a szememet. Felkapaszkodtam érte, lerántottam. A könyv kinyílt, épp egy csodálatos szép képre, mely álomszerű tündérpalotát ábrázolt. Mohón forgattam odább: képre kép következett, csupa gyönyörű palota, templom, utca, tér, szobor és kék víz, melyen furcsa fekete gályák ringanak; ezekben álló alakok a vízbe dőfött csáklyákat feszítenek, az ülő alakok pedig díszesen öltözött, mosolygó hölgyek és urak.

Soha addig oly hosszan nem ültem egy helyben, mint ebbe a képes könyvbe merültem, a fölém meredő könyvhalmaz árnyékában. Már mindenütt kerestek a dúlt lakásban, lenn a kertben, még az utcán is, mire csöndes rejtekemben rám találtak s kivették kezemből a könyvet. Azt mondták: szerencse, hogy nem téptem el, mert az az édesapámnak igen kedves emlék. Velencéből hozta, mikor 1861-ben, éppen az én születésem évében, ott járt. A képek is annak a városnak egyes híres részeit ábrázolják.

Én és eltépni azt a gyönyörű könyvet! Fájt nekem ez a feltevés. Óh, ha ezek a nagyok tudnák, mily szent az a könyv nekem, aki képzeletemben már enélkül is nagyszerű városokat építettem!

Azt a velencés könyvet azután is áhítattal bújtam, valahányszor hozzájutottam. Arra is ösztökélt, hogy tanuljak meg mielőbb olvasni. Ötéves koromban már tudtam is, anélkül, hogy bárki tanított volna rá. A bátyáim öreg zsidó házitánítója, Schleininger úr fedezte fel, hogy tudok. Szerettem átszaladgálni a szobán, melyben ő bátyáimmal vesződött. Az öreg tanférfiú nem bánta, sőt néha elfogott, a térdére ültetett s tréfálgatott is velem. Egyszer, szintén csak tréfából, elém tárt egy magyar ábécés könyvet, hogy tudom-e, mi van abban. És íme, én tisztességesen, bár lassan, elolvastam egy sort. Schleininger úr megdermedt a bámulattól s mielőtt még tovább olvashattam volna, magasra emelgetve engem, az ajtóhoz rohant, hevesen kinyitotta, s onnan kiabálta el, hogy az egész ház hallja: „ein merkwerdiges Kind! ein merkwerdiges Kind!...”⁴⁰

Elolvastam én azután minden betűt, szót, mondatot, ami csak papíron, patika-skatulyán, vagy cégtáblán a szemem elé akadt, de a velencés könyv szövege mégis titok maradt előttem, mert az nem volt magyar. Hanem a képei nyomán olyan különös tündérmese-Velencét építettem meg a képzeletemben, hogy amikor évtizedek múlva végre csakugyan eljutottam Velencébe, ott az omlatag, patinás falak közt az első benyomásom lehangoló csalódás volt. Csak lassanként jöttem rá, hogy a valóságos Velence természetességében még sokkal szebb, mint az a valószínűtlen gyermekálmom-kép, melyet róla a piros könyv túlcifrázott, színes metszetei után alkottam.

Kaposvárott, a Főli-házban nem laktunk soká, legfeljebb egy évig. Rám nézve ez az egy év is eléggé eseményteljes volt.

Itt libériás hajdú szolgált fel az asztalunknál, különösen, ha vendégeink voltak. Én, természetesen, nem a nagyok tábláján, hanem a macskaasztalnál ettem kis testvéreimmel. Evés közben rendszerint elálmosodtam, s egyszer már annyira nem bírtam magammal, hogy arccal belefeküdtem a paradicsomos tányéromba, s mikor a hajdú felkapott, pirosra má-

zolt arcom közbotránkozással vegyes, általános derültséget keltett az egész ebédlő társaságban. Én ordítottam, istentelekedtem. Végre is édesapám összehajtogatott szalvétájával megrakott és kidobott.

A hajdúéknak volt egy derék, jó kisfiuk, nálam néhány évvel idősebb, akivel én lenn a ház kertjében barátkoztam. Ez a kis barátom azonban, éppen mert nagyon jó fiúcska volt, engem egyszer valamely illetlen csínyemért beárult. Én nagyon kikaptam, de azon melegében rohantam le a kertbe bosszút állni az áruló barátom. És oly iszonyatos, kegyetlen bosszút álltam, hogy még ma is elszörnyedek magamtól: mint telhetett tőlem ilyen! A hajdú fiának egyik keze hüvelykujján éppen le volt ütve a körme. A régi, sérült köröm egy része még be volt varrosodva a sebbe; alább már sarjadt az új köröm fehéres félholdja. S én aljas dzsiu-dzsitu⁴¹ fogással elkaptam a szegény fiú sebesült hüvelykujját s egy pillanat alatt letéptem róla a fájós, régi körmöt. Velőtrázó sikoltása s őrzöngő kínja magamhoz térített. Már a legszívesebben megöltem volna magamat rémes gonosztetem miatt. De mielőtt erre kerülhetett volna a sor, már összeszaladt a ház, ott volt magából kikelve az édesapám és rettenetesen elvert engem. Fájt, sírtam, de egy szóval sem lázongtam érte. Inkább azon csodálkoztam, hogy az édesapám nem vert egészen agyon.

Kevesebbé helyeselttem egy másik, sokkal enyhébb megveretésemet, mely nemsokára ezután következett be. Azt ugyan is olyanért kaptam, amiről nem tudtam, hogy bűn. Szerelemért! Az első szerelemért, mely persze egy olyan kis állatnál, aminő egy négyéves fiúgyerek, még nem lehet ideálisan tiszta. Hiszen az még épp oly kevéssé olvasta Schiller Ritter Toggenburgját⁴², mint a kis hím kutya: honnan tudja hát, hogy tisztességes szerelmesnek elég néma epedéssel ránézni a szeretett hölgyre?... A hölgy az én esetemben Midi volt, az én újszülött öcsémnek igen kívánatos, szóke és gömbölyded, sváb, szoptatós dajkája. Senki sem tanított rá, csak a magam

ösztöne sugallta, hogy én erre a tejszagú, tagos néemberre⁴³ kíváncsian leselkedjem s hogy alkalmas pillanatban ne csak lás-sam, de érinteni is kívánjam bájait. Midi nevetve visszautasította ostromomat s elkiabálta, hogy én nem hagyom őt békében. Erre jött a haddelhadd, melyről csak ma is annyit ismerek el, hogy fegyelmezési rendszabályul helyes volt, de erkölcsi igazság nem volt benne. Mert bizonyos, hogy nekem akkor még fogalmam sem volt róla, mi rosszat cselekedtem.

Akkoriban volt egy olyan időszakom, melyben nappal sokszor elaludtam, éjjel viszont folyton felültem az ágyamban és fecsegéssel zavartam a többiek nyugadalmát is. Hogy elcsitítésnek a velem egy szobában alvók, folyton azzal ijesztgettek: „Csitt, hallgass, mert jön a bakter!” Én tudtam, hogy a bakter⁴⁴ künn jár éjjel az utcán, oltogatja a lámpákat s esze ágában sincs bejönni, kivált egy emeleti lakásba – és cseppet sem féltém tőle. Én egyáltalán mindig csak hazajáró kísértetektől és más, lehetetlen rémképektől féltém, élő embertől soha. Így a sűrűn emlegetett baktert humorosan fogtam fel, s mikor egy reggel betoppant hozzánk látogatóba a Marcaliból ismert kedves Paiss Bódi bácsi, ránevetve a fehér, torzonborz bajszú öreg úrra, huncutságból azt kérdeztem tőle: „ugye bácsi, maga a bakter?” Amire az öreg úr elkacagta magát, visszamordult: „te vagy huncut a bakter, te magad.” Ettől a naptól fogva a „bakter” nevezet annyira rajtam ragadt, hogy soha többé Somogyban engem senki másképp nem szólított. Paiss Andor, a „bakter” nevezet rám ruházójának fia, még itt, Budapesten, kúriai tanácselnök korában is, mikor én már kezdő nagyapa voltam, kizárólag a „bakter” megszólítással tüntetett ki.

A Főli-házból második és utolsó kaposvári lakásunkba, a Jakab-házba hurcolkodtunk át. Ez földszintes ház volt, szintén a Fő utcán, a túlsó soron; azon, amelyiken a vármegyeháza van, de attól jó távol, s már közel az ispotályhoz⁴⁵, mely akkor a város végső épülete volt. A leszállás az emeletről kis-

sé bántotta büszkeségemet, de viszont a földszinti új lakás nagy tágassága, a benne terjengő kandallós ebédlő, az egyik oldalán üvegezett falú, télikertszerű téglás szoba, a gyep-ágyas, virágos nagy udvar, az istálló, melyben két szép lovunk ropogtatta az abrakot, s az udvar végében vasrács mögött következő kert, mely emlékeztetett a doktor bácsiékéra Marcaliban, s melynek hátsó kis ajtaja már a szabad mezőbe nyílt – meggyőződött róla, mégiscsak igen jó lakáscserét csináltunk.

Még hozzá, túl az istállón és kocsiszínen, az udvar mélyében, a bal sarokban, ajtajával s két ablakával a kert felé fordulva, egy kisebb külön házikót fedeztem fel. Benyitva, egy világos szobában találtam magamat, mely egyúttal konyha és cipézműhely volt. Az ismeretlen néni, aki a takaréktűzhelyen főzött, engem mosolyogva tessékelt beljebb, s az alacsony széken gubbasztva dolgozó cipész bácsi (mi magyarán csak „sujszter”-nek mondtuk), abbahagyva a fűtyszót meg a cipőtalp-kalapálást, tréfásan nézett rám. A fő bűbája azonban ennek az udvarunkba rejtett ipartelepnek egy különös kép volt a falon. Az kisebb méretben egy éppen olyanféle sujsztert ábrázolt cipővarrás közben, mint amilyen lenn, a kisszéken ülő, eleven majsztíram⁴⁶ volt. Ez az utóbbi, amint észrevette, hogy én a falon függő hozzá hasonlatost bámulom, felugrott, felnyúlt a kép felé, meghúzott egy abból alácsüggő zsinórt. Amire megdöbbenő és mégis kacagtató csoda történt. A képből berregő hang hallatszott, a képi sujszter pedig elkezdett széles, merev, rántó mozdulatokkal varrni, ide-oda forgatva óriási száját s kancsal szemének golyóit. Ez volt az én gyermekkorom naiv, de megbabonázóan hatásos mozija. Sajnálom a mai raffinált idők blazírt gyermekeit⁴⁷, akik százezerféle kynofilm⁴⁸ közt finnyásan válogatva, egészen megszokott dolognak tartják, hogy a képek is mozognak.

A háznak, melybe lakni jöttünk s mely ennyi kellemmel és csodával kínálkozott, Jakab István ügyvéd, édesapám barátja és kollégája volt a tulajdonosa. Ez maga lakott volt benne

a családjával, mielőtt mi beköltözködtünk. Azért adta ki nekünk, mert ő elköltözködött Szigetvárra, mégpedig úgy emlékszem, azért, hogy majd ott követnek választassa meg magát, ha megint lesz magyar alkotmány. Hogy mi a magyar alkotmány, arról már akkor is volt némi sejtelmem, mert nálunk arról sokat beszéltek a nagyok. Azt is tudtam, hogy 1861-ben, az én születésem évében, már volt is megint egyszer s akkor az én édesapám is Deák-párti követ volt Marcaliból s Pesten országgyűlésezett. Hanem akkor az alkotmány nem tartott soká. Most azonban megint lesz s valószínűleg tartósabb.

Jakab István, akit az újabb alkotmányosság reménye vitt el Szigetvárra, s akit mi röviden Pista bácsinak, sőt bizalmaskodva Csicsa bácsinak is híttunk, gyermekemlékeimnek egyik legérdekesebb alakja. A felesége Siklóssy leány volt, a Budapesten is emlékezetes idősb dr. Siklóssy Gyula, kitűnő szemorvos testvére, ki valami atyafiságot is tartott az édesanyámmal. Jakab néni magas, komoly asszony, Csicsa bácsi ellenben igen alacsony és szertelenül tréfás, kéneső elevenségű⁴⁹ ember volt. Fekete szeme úgy villogott, mint valami kedves kis ördögé. Fekete haja rendetlenül libegett; nagy fekete szakállá még rendetlenebbül, mert gazdájuk minden pillanatban mozgott, forgott, helyet változtatott, lépett, ugrott, gesztikulált, suttogott, beszélt, kiabált, süvöltött, hahotázott, kesergett – és minden mondatát kizárólag vocativussal⁵⁰ kezdte. „Óh ember!... Óh nő!... Óh gyermek!... Óh haza!... Óh Európa!... Óh világ!... Óh nép!... Óh király!...” – szüntelenül ilyen felkiáltásokban tört ki, akármi ötlött is eszébe. Pedig esze vilámgyorsan működött s mindig forrt benne valami. Az egész világ minden dolgával gondolt. Politika, vallás, bölcsészet, költészet, jog, természettudomány, társadalmi élet, matematika, léghajózás, sztratégia⁵¹, Khína kultúrája, Guatemala éghajlata, diplomácia, ipar, morgonatikus fejedelmi házasság⁵², az előkelő világ minden botránya, cigányügy, színház, gyer-

meknevelés, művészet – szóval minden érdekelte s mindenről beszélt. Azaz mindenhez beszédet tartott. Ha a ló nem húzott jól a kocsiban, még azt is „Óh nyerges!”... vagy „Óh rudas!”... szóval, tegezve szólította meg és lelkes érvek özönével kívánta meggyőzni a nagyobbat lendítés szükséges voltáról. Természetesen, velem is mindig úgy kezdte, hogy „Óh Bakter! Óh zsöngé sarja nemednek! Óh reménye a jövőnek!”... Hanem, velem szemben az ilyen harsányul megkezdett szónoklatnak csak valami vidám és jelentéktelen tréfa lett a vége, aminőt más, kedélyes nagy emberek is mondanak kisgyermekeknek, de nem ilyen furcsán, tehát nem esik a gyereknek ily kedvesen. Emellett Csicsa bácsi, szeles, gyors akciói közben, valamit minduntalan eltévesztett, amiből néha igen komikus jelenetek fejlődtek. Egyszer ebéd után szóda-bikarbonikát akart bevenni, de hebehurgyán egy púderes skatulyát kapott fel s abból öntött a szájába jókora adagot. „Óh púder!”... süvölté teli szájjal, amint az ízén észrevette a tévedést. A hangjától a vocativus közben fehér felhő fúvódott ki szájából, s amerre csak fordult, mind dühösebben szónokolva, mindenfelé új meg új fehér gomolyt árasztott. Lehetetlen volt ezen nem kacagni. Az egész ház harsogott az általános élénk derűltségtől. Mire Csicsa bácsi, végre is kifújva és kiköpködve minden púdert, igen elkeseredve egy „Óh gúnykacaj!” kezdetű, gyönyörű beszédet rögtönzött.

Azt hiszem azonban, hogy a Szigetvárra költözés nem hozta meg a kívánt eredményt az alkotmány irányában. Legalább én nem emlékszem, hogy Jakab Pista bácsi valaha is bejutott volna követül az országházba. Hiszen ha bejutott volna, ma is emlékeznék még rá az egész ország. Mert furcsa ember volt ő, de mindenhez konyító gazdag elme, szenvedelmes szónok és páratlanul eleven temperamentum.

Egy másik felnőtt úri barátom ugyanakkoriban, mikor a Jakab-házban laktunk, az édesapám ügyvédi irodájának vezetője, Szabó Kálmán⁵³ volt. Ennek akkor még tudtommal

nem voltak az alkotmányhoz kapcsolódó tervei; de utóbb, évtizedek múlva, mégis több országgyűlésen át képviselte Somogy vármegye valamelyik területét függetlenségi programmal s mint tárgyilagos, judiciózus⁵⁴, jó szónok tűnt fel. Ma is él még Kaposvárott s a magyar biztosító társaság ottani fiókjának köztiszteletben álló vezér titkára. Az én életemben azért epochális⁵⁵ férfiú, mert mint vidám patvarista⁵⁶, ő tanított engem elsőül csinos, pajkos, magyar nótákra és mókákra. Tőle eredt repertoírom⁵⁷ néhány darabjával fényes hatásokat értem el. Például a „Cintányérom, cintányérom pogácsa”, meg a „Már én többé korhely legény nem leszek” kezdetű nótával. S még több derűtséget keltettem azzal, hogy Szabó Kálmán bácsi betanítása szerint, arra a kérdésre, hogy mit álmodtam, mindenkor azt feleltem, hogy szép asszonyról álmodtam.

Édesapámnak egy régebben volt patvaristája, Veszter Imre, aki már mint nagykanizsai ügyvéd látogatott el hozzánk Kaposvárra (utóbb ez is hosszú időn át mint képviselő tette nevét általánosan ismertté), szintén toldott egy kedves kis úri mű-népdalt a repertoíromhoz. Azért írom ide a szövegét, mert ezt soha azóta senkitől sem hallottam:

„Pirosodik, hajnalodik,
A menyecske álmodozik.
Piros ajka csak úgy nevet –
Jaj, beh hamis álma lehet!”

Általában a házunkat látogató urak mind nagyon szerettek velem foglalkozni. Különösen tiszteltem közülük egy Maár Gyula⁵⁸ nevezetű, göndör hajú, szíves bácsit, mert azt hallottam róla, hogy ő tán még a Veszter Imrénél is jobban zongorázik, pedig az már Plotényivel és Reményivel⁵⁹ is koncertezett együtt. Nekem ezek az utóbbi művésznevek pusztán csak sokszor hallott szavak voltak, de számomra a hírességet

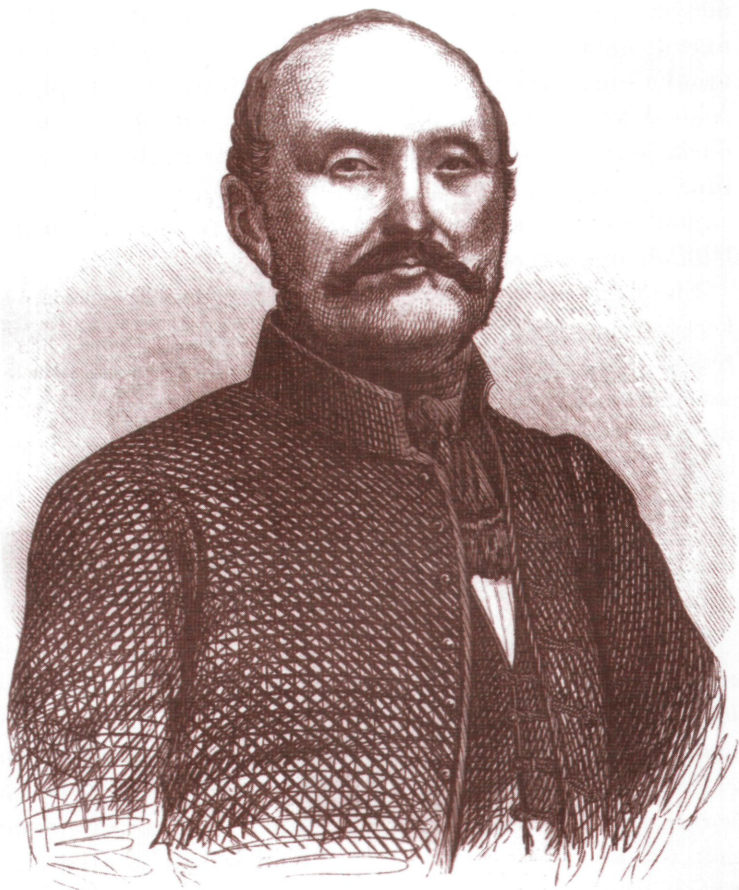
*Maár Gyula, Somogy vármegye alispánja, 1901.
BacsKay Béla olajfestménye*

jelentették. Én pedig a hírességet a legmagasabb emberi dísznek és boldogságnak képzeltem s így még azt is, akinek nevét együtt emlegették híres emberekéivel, megkülönböztetett tiszteletre tartottam méltónak. Maár Gyula különben, ha jól emlékszem, akkor Somogy vármegye főjegyzője volt. Hogy csakugyan kitűnő zongoraművész veszett-e el benne, azt annál kevésbé tudom, mert zongoránk Kaposvárott nem volt, s én sohasem hallottam őt zongorázni.

Felnőtt barátaim közé tartozott még akkor egy elégans, magas úr is, kit Schvoy bácsinak tituláltam. Igen finom modoráért tetszett nekem, s különösen előkelőnek tartottam, mert néha felsütötte a haját. Ilyen állapotban ábrázolta egy fényképe is, melyben még soká gyönyörködtem, mikor már Kaposvárról Pestre kerülve, őt magát többé sohasem láttam.

És nagy ritkán, valahonnan messziről, még egy igen nyájas, szeretetreméltó pap is eljött hozzánk, aki folyton versekről beszélt, s akit Jánosi bácsinak hívtunk. Jánosi Gusztáv⁶⁰ volt, a műfordító költő, később püspök, s nemes, nagyra becsült és szeretett társam a Kisfaludy Társaságban.

De minden akkoribéli férfi látogatónk közt a legmélyebb, legkomolyabb hatást Somssich Pál tette rám, a keresztapám. Tudtam, hogy ez valamennyi közt a leghíresebb, hogy országos szerepet játszó, nagy hazafi. Ma is elevenen él emlékezetemben az a jelenet, mikor ő tágas ebédlőnk nagy kandallója előtt ül s engem mosolyogva az ölébe vesz, mert – így mondá – meg akarja tudni, igazán olyan okos gyerekké nőtt-e az ő kis keresztfia, amióta nem látta, mint ahogy beszélnek s roppant büszke voltam, hogy rólam mások ilyesmit beszélnek s roppant büszke voltam a keresztapámra is. Eközben észrevettem, hogy a fél kezén, mellyel engem simogat, néhány ujja csonka. S mialatt az a nemes nagyuras komoly ember még azon gondolkozott, hogy mi beszéd tárgyát is találjon ki egy ilyen csöpp gyerekekkel, én megfogtam a csonka ujjas kezét s résztvevő érdeklődéssel megkérdeztem: hát ez hogy történt?

Somssich Pál
Vasárnapi Ujság, 1861.

Amire ő, alighanem örvendve, hogy végre megvan a téma, komolyan, pragmatikusan⁶¹ elmondta, milyen csikorgó télben utazott egyszer szánon, mint fordult a szán egy behavazott árokba s mint veszett el abba az ő legkedvesebb tajtékpipája. A lovak azonban még egy darabig tovább hurcolták a szánt s őneki jó messzi vissza kellett mennie, hogy megkeresse az eltűnt tajtékpipát. A kesztyűit levetette s pusztá kézzel sokáig vájkált a hóban a pipa után. Azt végre nagy nehezen megtalálta, de megfagyott kezéről néhány ujját elvesztette.

Ebből az elbeszélésből értettem meg, miért maradt el az én keresztelőről a keresztapám. Talán éppen akkor történt a baj az ujjaival, amikor arra indult, vagy ha előbb történt, azért félt kemény télben Marcaliba indulni. Egyébként az ujjcsonkolás okának megtudása egy kis csalódás volt számomra. Mert amikor én a kérdéssel kíváncsiskodtam, azt reméltem: ki fog sülni, hogy ezeket az ujjakat is az osztrákok, vagy a muszkák vágták le 48/49-ben. Én tudniillik mindaddig minden magyar ember csonkaságának okozói gyanánt az osztrákokat és a muszkákat hallottam átkozni.

Miután keresztapám kimulatta magát velem s teljes megelégedésének kijelentésével elbocsátott, a díván sarkában meghúzódva még sokáig hallgattam beszélgetését édesapámmal. Az igen élénken folyt magyarul, de közben minduntalan rövidebb és hosszabb deák idézetek szövődtek bele. A szabályosan pattogó ütemek hamar feltűntek a fülemnek s aztán már tudtam, hogy ezek versek. Az édesapám és a keresztapám szinte versenyeztek, melyik tud több efféle deák verset recitálni⁶². Egyikük sem fogyott ki belőlük, de közben magyar beszédük vitatkozássá hevült. Kivettem ebből, hogy édesapám is szereti ugyan a deák verseket, de azt hiszi, hogy vannak ilyen szép és még szebb magyar versek is. A keresztapám ellenben azt vélte, hogy az édesapám túloz. Mert hiába, Horatiushoz mégsem lehet senkit sem hasonlítani!... Édesapám azt mondta: „hát Petőfi?”

Szinte szívdobogást kaptam örömben, hogy az édesapám ezt kimondta. Hát persze, hogy Petőfi! – ujjongtam némán a díván sarkában. Közbeszólni természetesen nem merem. Horatiusról ugyan még nem tudtam kicsoda, de Petőfiről már tudtam, hogy az apám diákpajtása volt s amellet a legnagyobb magyar költő. Erre már megtanított az édesapám, sőt az édesanyám már megtanította volt nekem Petőfi néhány versét is. Szerettem volna a keresztapám elé ugrani s szembe szavalni, hogy „Megy a juhász számaron”, meg azt, hogy „Virágot ültettem anyám sírhalmára”. Merné-e még azután is azt mondani, hogy az ő Horatiusa különb, mint Petőfi? Igazán csak a szerénységem tartott vissza ettől a kedves merénylettől, mint sok egyéb helyes szemtelenségtől életem egész folyamán. Tán hiba is, hogy a magunkfajta magyar úri gyerekeket túlságos szerénységre nevelik. Ezért sokszor bennünk reked a jó, amivel teli van a lelkünk és nálunk sokkal üresebb, rosszul nevelt szerénytelenek inkább magukra vonják a figyelmet és a tapsokat.

Amint ez az epizód is mutatja, a mi családi otthonunk nagyon verses ház volt. Ma sem tudnám megmondani, kinek az érdeméből inkább: az édesapáméból vagy az édesanyáméból-e? Azt hiszem, egyikük sem a másikuk hatása alatt kezdte írni és szerette meg a versek kultuszát, hanem mindegyikük külön-külön arra született és mindig abban élt. Ha versek írásával csak elvétve, műkedvelésből foglalkoztak is, lélekben mindkettejük igazi költő volt. Egyikük sem alakította magához a másikat – ők egymásra találtak. Egy nagyon versszegény, prózai, könyviszonyos társadalom forgatagában megéreztek, hogy ők ketten egyedül való, s ezért egymáshoz való kivételek. Egymásba kellett szeretniök, egy párrá kellett lenniök, nehogy mindegyikök boldogtalan és elhagyatott legyen. Nem emlékszem olyan napra a szülőim házánál, ha víg-ra, ha búsra, amelyben ott ne csendült volna vers fel. Közömbös napjaink pedig azért nem voltak soha, mert ha lettek vol-

na, azokat ott az elmaradhatatlan versek érdekesekké változtatták.

A „Megy a juhász számaron”, melyet már négyéves koromban hiba nélkül tudtam, az apámnak volt igen kedves. Anyám az ő kedvéért tanított meg rá. Ez vajmi könnyen ment. Egyszer-kétszer elolvasta nekem hangosan, lassan, nyomatékosan – s én utána rögtön elismételtem megakadás nélkül. Magyarázatra nem volt szükség: keresztül-kasul értettem és átéreztem úgy a vers szépségét, mint humorát. Ugyanakkor az édesanyám a maga különösen kedves Petőfi versére is játszva megtanított – ami nem azt jelenti, hogy ne sírtunk volna közben mind a ketten „Az árva leány” címűnek a harmadik része volt ez a vers, a „Virágot ültettem” kezdetű. Az asszonyok általában az érzékeny verseket kedvelik, de éppen ez az érzékeny vers még azért is az édesanyám szíve szerint való volt, mert az ő anyja is korán halt meg s ő fiatal leányul nagyon megszenvedte az anyátlanságot. Attól fogva pedig, hogy férjhez ment, az anyaság megszenvedése lett a sorsa. Már én is a negyedik gyermeke voltam, de azután is minden évben született egy-egy húgom vagy öcsém. Tízen volnánk testvérek, öt fiú, öt leány, ha két fi és két leány nem halt volna meg. Ez a sok szenvedéssel, bajjal járó nagy gyermekáldás korán azt a jós sejtelmet keltette szegény, szép, érzelmes édesanyámban, hogy őt is anyátlan árva leányok és árva fiúk fogják siratni. Ez, bár nem olyan hamar, mint ő gondolta, de még mindig elég korán, be is következett.

Mikor én megtanultam tőle, hogy „Virágot ültettem anyám sírhalmára” rettentő keservemet csak az az egy enyhítette, hogy a vers végén a meghalt anyának hervadt leányáról van szó. Könnyező anyámat is azzal vigasztaltam, hogy én nem vagyok leány, hát az az anya sem ő, aki meghal. Talán ebből jutott eszébe, hogy engem mihamar báró Eötvös József „Árvagyermeké”-re is megtanítsa, melyben az árva nem leány, hanem fiú. Ez a vers majdnem megszakasztotta a szíve-

met, de mégis ádáz gyönyörűségem telt elmondásában. Erre pedig sok alkalmam akadt, mert édesanyám, valahányszor barátnői jöttek látogatóba, azok elérzékenyítésére mindig elmondatta velem. Kitűnően mondhattam el, mert a hangom folyton zokogásban fuldoklott s könnyeim hulltak mint a záporosó. A hallgató nénik ugyancsak mind sírtak mire befejeztem, s aztán ölükbe kaptak, összecsókoltak s keblükre szorítgatva csitítgatták zokogásomat. És nekem, kis bűnösnek, hasonlíthatlanul jobban esett, ha az illető csókogató ölelgető néni szép, illatos fiatal nő volt, mintha koros asszonyoság. Sőt megkülönböztetést tettem még a fiatal szép nénik közt is a teltebb idomúak javára.

Most már megint ébredezett bennem a szerelem is, de vagy a Midi dadával volt első kalandom keserves végétől, vagy a versektől megneemesedve, csak teljesen plátói szerelemre gondoltam. Előbb egy viruló szép, egészen felnőtt Borsiczky Mária nevű kisasszony hódította meg szívemet. De az messze lakott, a Pap utcában, ahová én ritkán juthattam el, bár gyönyörűség volt őt ott a virágos ablakában látni – s így róla, mint elérhetetlen csillagról hamar lemondtam. Ellenben egy Bernáth Flóra nevű, barna kisasszonykát, aki legfeljebb négy-öt esztendővel volt idősebb nálam, s a mi utcánkban lakott, s mindig a házunk előtt mosolygott el, ha a tőlünk nem messzi Chamisollené-féle leányiskolába ment vagy onnan jött – egészen hozzám illő párnak ítélt. Szerelmem összes igénye azonban csak annyi volt, hogy lássam őt valahányszor lehetséges, ő pedig egyelőre ne lásson engem, mert akkor észre találja venni, hogy én még kicsi vagyok. Majd, amikor már megnőttem, elébe toppanok s elveszem őt feleségül. Ezt a szerelmemet mindaddig egészen titokban akartam tartani, nemcsak Bernáth Flóra, hanem mindenki előtt. Nem is szóltam róla soha egy szót sem, s mégis, nagy megütközésemre egyszer csak a testvéreim elkezdtek érte bosszantani. Rajtakaptak, hogy leselkedem a Bernáth Flórára és irulok-pirulok, ha

meglátom őt – ebből derítették ki titkomat. Az Ilona néném, aki szintén a Chamisollenéhoz járt kézimunka-tanulásra, még magának Bernáth Flórának is elvitte az én szerelmem hírt. Amire ez a kedves kisasszonyka visszaüzente nekem, hogy csak legyek jó kisfiú és ő akkor egyszer bejön iskolából jövet hozzánk, hoz nekem cukrot és meg fog csókolni.

Kétségbe voltam esve, hogy imádottam előbb be fogja váltani fenyegetését, mint én megnövök s akkor én meghalok szígyenletemben. S csakugyan, alig néhány nap múlva – amikor éppen először volt rajtam egy vadonatúj magyar ruha⁶³, melyben igen kényelmetlenül éreztem magamat s szokatlan szíjas szerkezetével sehogy sem tudtam bánni – kikukkanva a kapun Chamisollené felé, rémülten veszem észre, hogy Bernáth Flóra ragyogó mosollyal hozzánk siet. Átnyilallt bennem a gondolat, hogy a helyes kis csizmában és a szűk magyar nadrágocskában még nevetségesebb pöttömnek fog nézni, mint amilyennek rendes ruháimban éreztem magamat – s vesd el magad! – futásnak eredtem. Majdnem egészen kifutottam a városhól, ellenkező irányában az utcának, mint ahonnan imádottam közelgett. Sokáig őgyelegtem az ispotály körül, nem mertem hazamenni. Hátha még ott van Bernáth Flóra? Végre is a kocsisunk jött értem s engem ölbe kapva futott velem haza. Útközben tréfásan ijesztgetett, hogy ott majd átad a Bernáth Flóra kisasszonynak. Én ellenkeztem, sivalkodtam, s mert Gyuri, a kocsis annál erősebben fogott s annál jobban szaladt, véresre karmoltam frissen beretvált arcát. Otthon ezért jól a kezemre vert az édesanyám, de ez igen kicsiny baj volt ahhoz a megkönnyebbüléshez képest, hogy Bernáth Flóra akkor már nem volt nálunk.

Érte pislogó szerelmi lángom ezzel tán egészen kialudt volna, de mivel tovább is mindenki bosszantott vele, s a gyerekek körülöttem a „Gilice madár kis madár” kezdetű magyar népi hymaeneust⁶⁴ mindig úgy énekelték, hogy a selyemszálat

Flóra lábára kössék s őt azzal hozzám vontassák, még évekig oly dühösen tagadtam szerelmemet, mintha való igaz volna.

Gyuri kocsisunkkal, akinek arcát összekarmoltam, azelőtt is, azután is a legnagyobb barátságot tartottam. Attól félek, hogy abban az időben ő volt a föld hátán az az ember, akiért a legjobban rajongtam. De csoda-e, mikor annyi érdemet szerzett rá! Ha reggel kisurrantam hozzá az istállóba, oly örömmel fogadott, oly szépen fütyült nekem, oly gyöngéden helyezett el szénával puhára vetett, lópokróccal rendesen betakart padágyára s úgy megtitulált kis úrfinak, mint senki más. S micsoda gyönyörűség volt belélegzenem ragyogóan tiszta lóistállónk szagát, melynél kedvesebb parfümöt máig sem sokat ismerek. Aztán míg Gyuri a szemem láttára, fütyülve, serényen végezte a dolgát, én szentségtörésnek tartottam volna őt nagyon érdekes munkájában nyűgösködéssel zavarni. Némán legyeztem el orromról a dongókat s hallgattam a jóízű ropogó hangokat, melyeket részben a lovak abrakolása, részben azok bőrén a Gyuri keze vonogatta vakaró okozott. S Gyuri időnként a vakarót, aprólékos művészi gondnal, kive-regette a jól kispert sötét istállópadlóra, amelyen a kive-regetés nyomán lóporból szabályos fehér csillagok, keresztek, szívek, sőt néha a szívek közepén nagybetűk is keletkeztek. Mindig csak nagy G és nagy M – az előbbi Gyurit, az utóbbi az ő szeretőjét jelentvén, akinek Marcsa volt a neve. Gyuri arra is ajánlkózott, hogy az én betűmet, meg az én szeretőmet szintén kikopogtatja, ha ezekre megtanítom őt. Mert ő csak amazt a két betűt tudja bizonyosan. Én persze sokkal büszkébb és szemérmesebb voltam, semhogy az én nagybetűmet is lóporból kívántam volna látni az istállópadlón. Dolga végeztével Gyuri feltett engem az egyik vagy másik fényesre kefélt lónak hátára s akkor, ő is úgy mondta, én is úgy hittem, hogy olyan vagyok, mint egy kis királyfi.

Gyurinak két nehéz kalandja engem is megrázott.

Egy reggel, mikor kiszöktem hozzá, nem fogadott füttyös örömmel. Nem is tehetett engem kényelembe a lópokrócos padágyon, mert azon ő maga feküdt rémesen megsebesült, véres fejjel. Majd elaléltam, látva a búbján a két tátongó vágást, mely keresztbe ment egymáson. Úgy gondoltam, hogy a koponyája csak azért nem esik szét négy gerezdbe, mert a nyers véres vágásokba betüremlett s beragadt mocskos hajcsomók tartják össze. Gyuri kínos nyöszörgése, didergése és szepegő szava – „meghalok kis úrfi” – eszeveszett sírásra és futásra indított. Az egész házat felverte kiabálásom: „meghal a Gyuri! megölték a Gyurit!” Az apám sietett az istállóba; onnan vízért és női segítségért kiáltott. Nagy volt a futkosás, a véres vízzel telt mosdótálak kiöntögetése, szóval az első segítség mozgalma. Végül az édesanyám vásznakat repegetve jelent meg az istállóban, melynek nyitott ajtaján én most már csendesen sírdogálva kandikáltam be – s a kép hamarosan vidámbb lett. Édesanyám olyan tornyos összevissza turbánt rögtönzött Gyuri fejére, hogy én szinte elmosolyodtam, mert eszembe jutott egy török basának színnyomatú képe, melyet valamely falon láttam. Gyuri pedig, fején a turbánnal, egy félóra múlva szépen elment a maga lábán az ispotályba, ahonnan délben már egy kisebb sima fejér főkötővel jött vissza. Azt mondta: jól összevarrták a fejét – s aztán, hogy föl ne fesseljék a varrás, a főkötője felett jól a fejébe szorította a pörge kalapját. Másnap reggel már éppúgy vakarta és kefélt a lovakat, mint máskor.

Akkor már el is mesélte a két fejszevágás eredetét. Az csak úgy kezdődött, hogy előtte való nap hajnalban, mikor valamiért a szőlőnkbe indult, a Kozma doktor kocsisát a Sétatér felé nagy összeveszésben találta néhány fejszés uradalmi paraszttal. Ő, Gyuri, azt a kocsis kollégáját nem hagyhatta, mert csak egyik Kozma-kocsis segítséggel tartozik a másik Kozma-kocsisnak.

– De hiszen az a Kozma doktor nekünk még csak nem is rokonunk. – vetettem én közbe.

– Mindegy az, kis úrfi, azt a világ nem nézi. Mégiscsak segítenem kellett annak a másik Kozma-kocsisnak, pedig nekem az soha pajtásom sem volt. Leszedtem hát egy kerítésből egy szál szöges lécet, odaugrottam a parasztokhoz, hogy: mi lesz? Hát az lett, hogy a Kozma doktor kocsisa elszaladt, engem meg a parasztok „legyilkókat”.

Gyurit ettől fogva, mint becsületes, buta lovagias hőst, még jobban szerettem. A névrokonunk kocsisát ellenben még a fejszés parasztnál is jobban meggyűlöltem. Különösen, mert ugyanazon a reggelen, mikor szegény Gyurit szétnyiladozó, véres fejfel fedeztem fel az istállóban, a Kozma doktor incifinci, hetyke kis kocsisát láttam füttyörészni egy trágyás-szekér bakján.

De még nagyobb hőssé avatta szememben Gyurit másik, még nehezebb kalandja.

Somogyban még akkor igen eleven emlékezetben volt a Patkó-világ⁶⁵. Időnként még irtogatták is maradványait és új sarjadzásait katonai statáriummal⁶⁶. Kaposvárott sűrű népmulatság lett az akasztás. Hogy a bölcs urak elrettentő példákát statuáljanak⁶⁷, az akasztásokat nagy nyilvánossággal és ünnepélyességgel rendezték. Mikor valakit, de többnyire valakit akasztani vittek, az lakodalmas menetnek is beillett volna. Gyuri lelkesedett ezekért a menetekért s engem ölébe emelt, ha a zszibongó tömegtől körülrajongott kocsisor a delinquensekkel⁶⁸, a vigasztaló papokkal, osztrák katonai zsandárokkal, s a többi parádés személyzettel kapunk előtt vonult el.

– Hej kis úrfi – mondogatta az akasztandókra célozva – ezek ám a derék magyar legények!

Én is azt hittem, hogy ezek azok. A nép is azt hitte. Hiszen még minden magyar szívben sajtott az emléke a szabadságharc hősei akasztásának. S különösen minden somogyi szív-

ben a Noszlopy Gáspár⁶⁹, a somogyi dacos magyar úré, ki társaival még a Bach szisztéma alatt is tovább guerillázott⁷⁰ s csak néhány évvel a szabadságharc után halt az akasztófán vértanúhalált.

Szóval Gyuri, mint általában a nép minden fia, nemhogy el nem rettent az elrettentő példától, hanem inkább mind nagyobb dicsőségnek tartotta az akasztófahalált.

Egyszer aztán majdnem része lett benne. Zsandárok jöttek érte, elvitték, statárium elé került. Az volt ellene a vád, hogy egy üldözött rablógyilkos menekülését elősegítette, s az üldöző zsandárokat a jó nyomról félrevezette. El is ítélték többedmagával akasztófára. Ki is ülették vele a siralomházat, ahol jól berúgott. El is vonultatták az ünnepélyes nagymenetben az akasztófaig – ott azonban kegyelmet kapott, s miután közben véletlenül teljes ártatlansága kiderült, szabadon is eresztették.

Nem kis rémületünkre Gyuri, még a siralomházban szerzett mámorával, hazajött hozzánk. Kissé szégyellte az ártatlanságát s mentegetőzött, hogy nem is azért engedték el a hőshalált, hanem mert fél már a német a burkustól⁷¹. Háborúja lesz vele s akkor majd kell neki a magyar.

És én megint nagy hősnek tartottam Gyurit. De mégsem olyan nagyinak, mint tartottam volna akkor, ha csakugyan felakasztják vala.

III.

A világ tágul

Ha Gyuri kocsisunkból csak a siralomházi bor beszélt is, okosan beszélt. Jóslata beteljesült: Ausztria csakugyan háborúba keveredett Poroszországgal. Az akasztások megszűntek. A magyar már kellett.

Kaposvárrott is nagy volt az izgalom. Minden szívben, sőt a kevésbé óvatosoknak az ajkán is ez a buzgó epedés rebegett: „bárcsak a burkus győzne!”⁷²

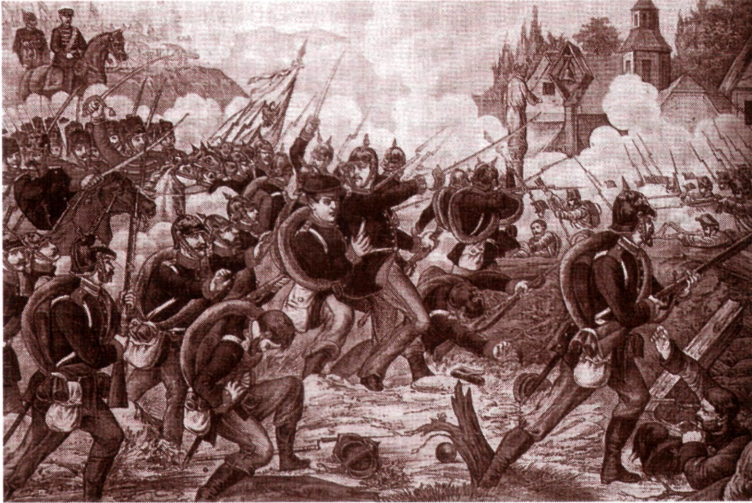
Az izgalmat nyomon követték a katonai mozgalmak. Csapatok vonultak át a városon. Fehér kabátos gyalogság, többféle színű lovasság – mely közt mégis a fekete-sárga zsinórozású kék huszárok voltak többségben – egyaránt csinnadrattázó katonai zenebandákat tolt maga előtt. Akkor még a lovasságnak is volt zenéje, s lovasított rezes banda mind csupa hizodalmas⁷³ öreg szürkéken léptetett. Általában sokkal tarkább volt még a katonaság, mint később lett. Még a katonalovak színe sem volt annyira túlnyomóan pej, mint most. Sok fakó, deres, almásszürke, kese és mindenféle foltos paripa akadt köztük⁷⁴.

Sűrűn fordult elő beszállásolás. Nálunk is laktak bakák, s egy kegyetlen káplár a mi udvarunkon is keményen abriktolta⁷⁵ a regrutákat⁷⁶. Háborogva figyeltem oktalan durvaságaira, melyekkel ide-oda rángatott egy-egy szegény fiatal közlegényt. Amikor azonban egyet – akit én már rég szántam, mert a legügyetlenebb volt s legtöbbit szenvedett – ökölrel arcon is vágott, nem bírtam többé örült dühömmel. Nekirohantam a nagy káplárnak s elkezdtem verni a lába szárát, keservesen ordítva: „ne bántsod kutya, ne bántsod!” Szerencse, hogy a vadember tudta apám tekintélyes úri voltát s így nem ütött meg s nem rúgott fel érte. Az édesapám otthon is volt; visítá-saimra kirohant szobájából s engem bevitt. Az első és utolsó

egyetlen eset, hogy más ember megütéséért nem kaptam ki tőle. Ellenkezőleg, szokatlanul nyájasan bánt velem. Mindössze megtiltotta, hogy ezután künn legyek, ha az udvaron a katonák gyakorlatoznak. Mert az igen csúnya dolog, s nem jó azt látni tisztességes embernek. Németül is mondott még valamit rólam az édesanyámnak, hogy én ne értsem. Amiből rögtön megértettem, hogy az valami igen kedves dicséret. Annál inkább, mert az édesanyám szeme könnybe lábadt tőle s engem hevesen megölelt és megcsókolt.

Aztán a katonák eltűntek, s én is tudtam, mint minden más nagy és kicsi, hogy fenn, messze Csehországban már vereszenek. Hogy ugyanakkor olasz háborúja is volt Ausztriának, arról nem hallottam. Arról úgy látszik, a magyarok nem szerettek beszélni, mert abban az osztrák fényesen győzött.

Ekkoriban gyakran járt hozzánk a marcalibeli Paisséknak kisebbik fia, a Miska, aki már akkor is jóval magasabb volt, mint a szintén szép szál nagyobbik. A roppant hosszú Miska, kaposvári gimnazista lévén, sok hasznos és kellemes tudományt hordott a házunkhoz nekem, meg a többi gyermeknek. Például, levitt bennünket a kertünk mögé a rétekre botanizálni. Ami abban csúcspodott ki, hogy fel kellett ismernünk a különbséget a jó sóska meg a lósóska között. A jó sóska le kell szedni s ott nyomban megenni, mert az jó. A lósóska ott kell hagyni, had legeljék le a lovak, ha szeretik. Aztán megtanított bennünket Paiss Miska minden módjára a madarász mesterségnek: a csapdakészítésre mindenféle anyagból, még kivájt tőkből és görögdinnyéből is; meg lépvesszők⁷⁷ nyesésére, enyvezésére és kirakási módjára. Készülékeink szerinte tökéletesek voltak, de a madarak szerint aligha. Sohasem fogtunk egyet sem. Ugyancsak tőle tanultuk meg telente karácsonyi betlehemek és háromkirálynapi behúzzható és kitolható csillagok összeállítását skatulyából, eldobott szita-rámákból, olajozott és színes papírokból, lécikékből s egyéb kellékekből. Most azonban, mikor a háború kitört, arra tanított ben-

A porosz trónörökös sziléziai hadtestének rohama Königrätznél

nünket a hosszú diákleányke, hogy az ágyúdörgés borzasztó messze elhallik, mégpedig a földben sokkal tovább, mint a levegőben. Azért is, ha mi Kaposváron hallani akarjuk a csehországi csaták ágyúdörgését, tegyük csak le egyik fülünket a földre, a másikat fogjuk be – s legott hallani fogjuk a mélyből felmorajló tompa bumm-bumm hangokat.

Ettől fogva sokáig az egész gyereksereg, velem együtt, fél fülével folyton a földön feküdt. És, csodálatos! – csak azon eredt meg sok vitatkozás, hogy melyikünk hallja jobban vagy még jobban a königrätzti⁷⁸ ágyúk dörgését, olyan gyerek ellenben, aki azt merte volna állítani, hogy ő nem hallja, egyetlenegy sem akadt.

Én már Paiss Miskára is úgy néztem fel, mint valamely karcsú toronyra, de azután szinte elrémülve tapasztaltam, hogy ő is csak kismiska egy másik kaposvári fiúhoz képest. Még ma is érzek némi megdöbbenést, ha rágondolok, hogy egy napon mikor a kapuban álltam, bal felé pillantva egy ső-

tét arcú, borús szemű és borzas, fekete hajú, iszonyatos óriást láttam közeledni, rogyadozó járással. Bal szomszédunk az alacsony és az utca felé tűzfalas Gepli-ház volt. A közelgő óriás jöttében lomhán felnyúlt annak fedelére, majd a tűzfalába vágott kaszarés mellé támasztva tenyerét, lustán leszólt hozzám a mélybe, s igen idomtalan hangon éppen a mi lakásunk után kérdezősködött. Felkiáltottam rá, hogy mi itt lakunk, de rögtön dobogó szívvel be is szaladtam előle s meg sem álltam, míg bele nem kapaszkodtam az édesanyám szoknyájába. Az óriás aztán ott járt nálunk, mint megtudtam, apjának, Hofbauer zsidó szabónak valami ruhaügyben küldött üzenetét hozta. Azt is elmondták nekem, hogy ez az óriás még csak tizennégy esztendőes fiú s igazán világsoda. Nemcsak hogy máris a legmagasabb ember a városban, sőt a vármegyében, hanem már a fekete bajusza és szakálla is ütöget s bekormozza az egész arcát. Azután is többször láttam őt a városban, de mindig félttem és menekültem tőle. Évekkel utóbb hallottam, hogy egy vállalkozó kibérelte őt s „az óriási arab herceg” nevezet alatt világszerte pénzért mutogatta. De nem sokáig tartott a szegény óriás szerencséje, mert tüdőbajos volt és hamarosan elpusztult.

A Gepli-ház attól a perctől fogva, hogy az óriás a tetejét megnyúlkálta, még balsejtelmesebb lett számomra, mint már előbb is volt. Mert már előbb is az volt. Nem egyéb okért, csak mert annak egyik ablakából nagyon sokszor kimosolygott rám egy halálosan sárga, teljesen összeaszott öreg, női arc. Hiába mondták nekem, hogy az egy igen régóta nagybeteg, jó öreg nénié, akinek én tetszem, s hogy sok szenvedésében egy kis enyhülés neki az én bohóságom látása – én bizony mégis nagyon félttem tőle. Most már az óriástól való félelmem is ugyanehhez a félelemhez kapcsolódott, s megsokszorozta ezt. Végül még iszonyúbb történt: Gepliné meghalt. Tudtam, hogy benn a házában fekszik kiterítve, s szerettem volna tovamenedkülni még a miénkből is, de viszont babonás, ellenáll-

hatatlan kíváncsiság vonzott, hogy a legnagyobb borzadályom ellenére mégis a halottas ház körül kuncsorogjak⁷⁹. S ekkor valami cselédleánynak a Gepli-udvarban az a szerencsétlen gondolata támadt, hogy engem nyájasan bevigyen, még egyszer és utoljára megnéznem azt a jó öreg nénit, aki engem világeletemben oly nagyon szeretett. Nem is tudom, mint jöttem ki élve az első halottól, akit életemben láttam. Iszonyúan feldúlt az a halottlátás, noha az öreg Gepliné arca a koporsóban a becsukott szemén kívül semmit sem különbözött az ablakbéli régi arcától.

Az erre következett éjjelen, valamely tompa álomból fölriadva, egészen világosan láttam a gyermekszobai olajméces derengése mellett, hogy Gepliné az ágyam szélén ül, szerencsére hozzám háttal. Hideg verejtek vert ki, nem mertem mozdulni. Az volt a gondolatom, hogy Gepliné, mert szeret engem, az álmomat nem akarja zavarni, s várja míg fölébredek. Akkor aztán el akar vinni magával engem is a temetőbe, ahol ő mától fogva lakik. Ott is mindig látni kíván engem, mert szeret.

Hogy csaljam meg, hogy szökjem el tőle, mielőtt észreveszi, hogy már ébren vagyok?... Végtelen óvatosan, szememet behunyva, lassan a paplan alatt előre csúsztam az ágyam végébe, mert ő inkább a fejevé felé ült közel. Az ágy végén maradt szabad résen villámgyorsan szöktem le a padlóra s olyan sikoltással, melytől az egész ház fölijedt, az édesanyámhoz rohantam a harmadik szobába. „A Gepliné! a Gepliné!” – dideregtem zokogva, mikor már édesanyám meleg ágyába bújva, görcsösen öleltem magamat ahhoz a drága, szép, szeretett lényhez, aki nekem az életet adta s aki nem engedheti, hogy engem Gepliné elvigyen a temetőbe.

A rémes kísértet-félelmek gyötrelmeinek egész korszaka következett el rám ettől fogva. S bárha utóbb kigyógyultam a kísértet-látások akut betegségéből⁸⁰, az arra való hajlam egész életemre megidült bennem⁸¹. Még ma, életem alkonyán

is sokkal inkább borzadok valamely rémes, elképzelt lehetetlenségtől, melyben egy cseppet sem hiszek, mint akármilyen valószínűségű veszedelemről.

A sok Petőfi-vers között, amely nálunk otthon mindig keresztül-kasul zengett a házon, megkapta fületem – az én nagy bajomra – „Bíró, bíró hivatalod” kezdetű is. Azt, hogy az ártatlanul lehóhérolt ifjú „nyaka vére felfelé fut, mint egy szép piros szökőkút”, én nemcsak hallottam, nemcsak mondtam, hanem valóssággal látni is véltem. S ugyanaz az ifjú nem a bírójához, hanem hozzám jött el éjjelenként és hozzám dobta be véres fejét. Amit, fájdalom, nemcsak én magam tudtam, hanem a két nagyobb bátyám megtudta az én nevetséges és ostoba panaszkodásaimból. Ők is gyerekek voltak, ha négy-öt évvel idősebbek is mint én, tehát nem érthették meg, hogy amit én panaszlok az nem pusztán csacsiság, hanem igaz szenvedés – s elkezdtek végtelenül jól mulatni gyáva kínjaimon. Kezeiket furcsán egymáshoz simogatva, lassú léptekkel, kimeresztett szemekkel, csoszogtak minduntalan felém, s vontatott, sziszegő hangon egyre azt mondogatták: „bíró, bíró, hivatalod nem játék, nem tréfadolog!...” Kergettek, őrzítettek, kétségbe ejtettek velem. A cselédszobánkba menekültem; ott egyik oldalon lépcsőzetes padka-fokok emelkedtek, ezekre másztam fel előlük.

Követtek – s már csak pusztán kezeik egymáshoz súrolásával is fokról-fokra felüldöztek a padka netovábbjára, hogy végre ott zokogva vágjam le magamat s kezeimbe temetett arccal vergődjem és üvöltsek. Csodálom, hogy mindezt nyavalyatörés nélkül kibírtam.

Egy elrémülés rendesen más elrémülések szülője. Nemsohára a veszett kutyáktól való rettegés kínjaival is meggazdagodtam. Egy napon végigharsogott a városban a vészkiáltás: „veszett kutya! veszett kutya!” Rögtön betereltek bennünket a szobákba s dördítve csapkodták be a kapukat. Édesapánk felindultan szaladt haza, kapta a dupla puskáját⁸² s megint

elsietett. Édesanyánk aggódva kiáltott utána: „Sándor, az istenért, vigyázz magadra!”

– Hát mi az a veszett kutya? – kérdeztem én megilletődve. Édesanyám elmondta, hogy az egy szegény állat, mely kínjában mindenkit megharap, aki elébe kerül, s aztán a megharapott is olyan beteg lesz és kínos halált hal. A bátyáim ezt utóbb magunk közt azzal tolták meg, hogyha én csak valaha beleléptem, vagy valaha bele fogok lépni egy veszett kutya elhullajtott szájahabjába, akkor én is meg fogok veszni. Vagy kilenc nap, vagy kilenc hét, vagy kilenc hónap, vagy kilenc esztendő múlva, de egész bizonyosan.

Iszonyat!... – Háttha én már egyszer beleléptem?... S mit tudom én most már, hova lépjek, hová nem?... S mily szörnyű titok az, hogy mikor telik be rajtam ama végzetes kilences terminusok⁸³ valamelyike!...

Ezek a gyötrő aggodalmak nagyot rontottak gyermekkorom boldogságán. Vidéken élni, hol minden háznál van kutya és minden kutyában rejtelmes, fertőző erejű kutyára gyanakodni: ez keserves. Minden kutyavakkantásra összerendeztem és segítségért ordítottam. Emiatt bátyáim gyáva híremet költötték, holott én velük, ha nem a „bíró, bíró hivatalod” sziszegésével, hanem az erősebbek nyílt zsarnokságával jöttek rám, mindig vad vitézséggel verekedtem, bár mindig a rövidebbet húztam.

Azt hiszem anyai ágon szállt ránk, testvérekre, hogy sokat szerettünk foglalkozni a fantasztikus borzalmakkal. Mert magam is szerettem, ha még úgy megszenvedtem is, ezt a furcsa mulatságot. De lassanként észrevettem, hogy vannak emberek és gyerekek, akik azért űzik szívesen, mert csak élvezik. Erre úgy jöttem rá, hogy elvittek bennünket egyszer a Somogy alsó szélén fekvő Görösgalba⁸⁴, az anyai nagyapánk és családja sírkápolnához. Anyai eleink a rég kihalt Nagylőcsei-Dóczyak egy megmaradt mellékága, a Lipcsei-Dóczyak voltak. A régiebbekről mit sem tudok közülnök, de a

most százesztendeje kiadott Márton József féle Trilingue Lexicon Latino-Hungarico-Germanicum kiadását segítő hazafiak névsorában, melyben apai öregapám neve is benne van, két udv. testőrző Obist-Lieutenant Méltós. Dóczy Sándor Ónsga és Méltós. Dóczy József Ónsga szintén szerepel.

Az utolsó, aki még holtáig megtartotta a görögali birtokukat s azon a szép, úri házat (a Felvidéken kastély lett volna a neve), nagyapánk, Dóczy János volt. Már nem élt, mikor mi születünk, de sokat hallottunk különösségeiről. A felesége, a mi nagyanyánk, korán özvegyen hagyta. Akkor ő a háza legnagyobb szobáját, mely előbb csak mulatságokra való volt, egymás mellé állított sifonérokka⁸⁵ két részre osztotta. Az így vont új falon két sifonér szélességű rést hagyott ajtóul, s a rés fölé beszegésül egy fekete koporsót helyeztetett, mely mérték szerint az ő testére volt szabva, s csak halála után derült ki, hogy használhatlanul rövid. A fekete koporsóra rendében rá volt festve fehérrel az ő teljes nemesi neve s a többi szokásos koporsófelirat. Csak éppen a végső „élt” és „évet” szó között maradt annyi üres hely, amennyi majdan az évei száma részére elég lesz. Míg ez a koporsó csak ajtórámául szolgált, erről csüngött alá a gyászos fekete kárpit, mely az ajtószárat helyettesítette. S az ily módon barátságossá varázsolt két helyiség közül nagyapánk az egyiket özvegyi hálószobájául, a másikat dolgozó szobájául lakta.

Természetes, hogy ahol az uraság belső appartementja⁸⁶ ennyire különös, a háznépe is rákap a miszticizmusra⁸⁷. Járt is ott az urasági házban és udvaron annyi mindenféle kísértet, hogy én nem győztem reszketni, mikor a görögali atyafiak azokról, mint tizenöt-húsz esztendeje múlt dolgokról nevetve beszélgettek. Azért nevetve, mert végül minden görögali kísértet rútul megjárta. A nagyapánk tudniillik, valamennyit nyakon csípte, leleplezte és elnászpángolta. Ő, aki még a valóságos rémtől, a haláltól sem félt, hogy félt volna fehérlepedős álkísértetektől! Ha kedve tartotta, éjjélkor is bát-

ran sétált a temetőn s meglátogatta a családi kápolna kriptájában nyugvó szeretteit s gyermekeitől szintén megkövetelte, a minden babonát lenéző halottkultuszt. Meg kell vallanom, hogy nagyapánk különös bátorságának nyomait én nemcsak édesanyámban, hanem még a harmadik nemzedékben is megcsodáltam. Mert két bátyám teljesen nyugodt vidámsággal játszadozott a görögali kriptában, míg én, méltatlan unoka, borzongtam annak hűvösétől, sőt a háztól is, melyben egykor nagyapám sifonér falat húzott koporsós ajtónyílással.

Rémes időszakomat jótékonyan szakította meg a mellhártyagyulladás, melyet egy, a kertünkben bátyáimmal futott verseny erőfeszítéseinek köszönhettem. Amint felgyógyultam, édesanyám beteges Regina húgommal együtt elvitt Gleichenbergbe⁸⁸, a stíriai fürdőre. Alighanem átaludtam az egész utazást, mert szinte semmit sem tudok róla. Az utolsó kaposvári kép, amit a kocsirol, emlékezetemben, még most is nagy tetszéssel szemlélek, egy szép kis fekete faragott elefánt, két hosszú és előre kunkorított fehér agyarral, a városi nagyvendéglővel szemben, egy fűszerkereskedés felett. Hogy tovább merre, miként és mennyi ideig mentünk, arról halvány sejtésem sincs, pedig már akkor öt és féléves voltam. De Gleichenberg, különösen a savanyúvízes kút pavilonja, a kisasszonyok, akik a poharakban a vizet nyújtották, a fürdővendégek nyüzsgése, egy hűdött⁸⁹, öreg bácsi bukdácsoló totyogása, nyelvének folytonos ide-oda ketyegése, kivált pedig az a játékkereskedő bódé, mely előtt egy kis hegedűért addig ordítottam, mígnem az édesanyám a közeli cserjésben egy sutytyanós vesszőcskével jól elhegedült engem – mind friss, ép emlékezetemben vannak. Vagy harmincöt esztendővel utóbb megint jártam ott egyszer, Mikszáth Kálmán látogatására⁹⁰, s őt, minden előzetes tájékozódás nélkül, rögtön elvezettem a nekem emlékezetes helyekre. Amit nem találtam meg, arról kiderült, hogy régebben ott volt, amire nem ismertem rá, arról is, hogy 1866-ban még nem volt meg.

Gleichenbergből való visszautazásunk ismét sötét folt egyébként kitűnő emlékezetem tábláján. Ma, mikor a Gleichenberg és Kaposvár közt elterülő messzeséget fontolom, szinte valószínűtlen előttem, hogy mi oda is, vissza is mindig csak kocsin utaztunk volna. Hiszen akkor napokig tartott volna az utunk, sok etető és éjjelező állomással. Mint lehetséges, hogy én a mindenre emlékező, ezekből egyre sem emlékezem? Viszont, ha valahol vasútra szálltunk volna, akkor a soha azelőtt nem látott vasút óriási, első benyomása nem törölődhetett volna ki annyira az emlékezetemből, hogy egy évvel utóbb, 1867-ben, mint minden képzeletemet meghaladó csodára bámuljak az akkor Siófokon szemem elé dübörgő vonatra.

Annyi bizonyos, hogy egyszerre megint csak Kaposvárrott voltunk. Ott aztán én azzal dicsekedtem, hogy Gleichenbergben igen jól megtanultam németül s kissé elfeledtem magyarul. Aminek annyi volt a való alapja, hogy néhány német szó csakugyan ragadt rám s tudtam, hogy jó napot németül kunyag szóval kell kívánni.

Nemsokára poros, piszkos, elnyútt, lesült, beretvátlan katonák csapatjai sűrűn vonultak be a városba és sűrűn vonultak abból megint ki. Legnagyobbrészt a poroszoktól megvert magyar csapatok lehettek, mert züllöttségük dacára nagyon vidáman kurjongatták a nótát, melynek szövege egy kis illedelmes változtatással így hangzott:

Édesanyám, kéri galambom,
Jaj, de én azt oda nem adom,
Hatvan forintjáért,
Hat kila buzáért –
Jaj, jaj, jaj, jaj!
Oda nem adom.

Mindenki örvendezve, hozottistenezve integetett a katonáknak s akárhányan helyeselgették, hogy a derék magyar bakák „nem adták oda”. A hazafias közvélemény nyilván afféle célzást értett ki a nótából, hogy a magyarok nem voltak, soha nem is lesznek hajlandók teljes odaadással feláldozni a bőrüket olyan Ausztriáért, mely elnyomja Magyarországot. Egy korcsmázó legényt ugyanekkor mosolyogva borraivalóztattak a kaposváriak azért a legendás érdeméért, hogy elvitetvén bakancsosul⁹¹ a königgrätzi csatába, onnan az első lövésre úgy megszaladt, hogy Kaposvárig meg sem állt. Elhánnya fegyvereit s mundérját⁹², állítólag egy hét alatt tette meg a hosszú utat. Szóval, a maga részéről igen hamar fejezte be a népszerűtlen háborút, „megfogyva bár, de törve nem”.

Mindez a nyár vége felé történt, mikor már kezd élni a szőlő. Sokat jártunk akkoriban kaposvári szőlőhegyünkbe, mely közel esett a városhoz. Ma már jóformán a városban van; a pályaudvar közvetlen szomszédságában, a halmos vidék felé. A vasútnak, persze, még ott híre sem volt, amikor én szinte naponként arra kódorogtam a domboldalon s szívesen hömpölyögtem a füves lejtőn, mely a tőkékkel beültetett dombhátról lomhán ereszkedett le a kis Kapos folyó partjára. Im már világlátott embernek érezve magamat, kísétálgattam én oda minden kíséret nélkül, egyedül is. Ha idejében hazakerültem ilyen magános kirándulásomból, otthon sohasem lett baj. Édesapámnak még tetszett is, ha fiai minél korábban, minél önállóbbak.

A hegybe járás annál mulatságosabb volt, mert útba esett a Kapos folyócska, melyben mindig fürdött egy sereg sivalkodó, lubickoló, meztelen gyerek. Én a világeért sem keveredtem közibök, de a hídról elnézegettem kutyamódra kapáló úszkálásukat. Nemesyszer felfedeztem köztük mint a legvakmerőbb és leghangosabb úszó- és búvárművészt, testvéri közünk majorescoját⁹³, Ferkó bátyámat. Láttam egyszer azt is, hogy ő egy állítólag fuldokló fiút erőszakosan partra vonszolt s ott

lábainál fogva feje tetejére állított. Így szokta ő, mondá nekem utóbb, a fuldoklók tüdejéből kiönteni a vizet. S nagyra volt vele, hogy nincs nap, amelyen ő ezzel a módszerrel egynehány életet meg ne mentene. Egyszer régen őt is így mentették meg, akkor tanulta.

Bátyámra, mint életmentőre sokat tartottam, de most már még kevésbé mertem volna vele a Kaposban együtt fürödni, mint azelőtt. Félttem, hogy az én életemet is bizonyosan megmentené.

A folyócska mentén terült el a Sétatér is. Ebbe sokszor betértem a hegyre menet vagy onnan jövet. Kevéssé gondozott, fás, bokros, gazos, szűnyogos közkert volt biz az, nem olyan, mint a gleichenbergi promenád⁹⁴. Hanem mégis volt benne egy úgynevezett csigadomb, amit én, nem tudom mért, valami nagyszerű attractionak⁹⁵ tartottam. Az egész nem volt egyéb néhány öl nagyságú, kúp alakú, begyöpösített földhányásnál, melynek csúcsára egy csigavonalban haladó út vezetett fel.

A kaposi hegyre járásom emlékezetébe kapcsolódik első emlékezésem Visy Imrére, aki utóbb, Tisza Kálmán hosszú miniszterelnöksége idejében, mint szabadelvű újságszerkesztő és Budapest VIII. kerületének képviselője, a magyar zurnalisztikában és politikában jelentékeny szerepet játszott. Amikor még én Kaposvárott gyermekeskedtem, róla, mint e város egyik legtekintélyesebb orvosának fiáról és nagyreményű pesti diákról sok dicséretet hallottam. Aztán egyszer egy szép karcsú, barna fiatalember lengett végig a mi szőlőnkön átvezető úton s a körülem álló nagyok figyelmeztettek: „ez az a kitűnő fiú, a Visy gyerek!” Mire én annyira utána meredtem, s oly erősen megnéztem őt, hogy akkori alakját még most is ki tudom helyezni képzeletemből magam elé s újra látni vélem, változatlanul.

Ugyanazzal a szőlővel függ össze a mi kaposvári háziiorvosunknak, Gulyás doktornak kedves emléke is. Nem mintha őt a szőlőnkben valaha is láttam volna, hanem kizárólag egy kis-

ded szójátéka folytán. Gulyás bácsi tudniillik egyszer olyankor jött orvosi látogatásra a házunkhoz, amikor a szülők nem voltak otthon. Tőlem kérdezte meg a helyes kopasz bácsika, akinek ősz bajsza két kemény szöggé volt kifeszítve, hogy hova mentek a szüleim. Megmondtam, hogy a hegyre. Amire ő tréfásan komolykodva rázta ide-oda a fejét és megcsörömpöltetve zsebeiben temérdek kis homeopathikus orvosságos üvegecskáját, kivette tollkését, kinyitotta pengéjét, rátette arra mutatóujját s azt kérdezte: ennek a hegyére?... Amely naiv elmésségen én harsányul tudtam kacagni s zöpögve magyaráztam meg, hogy szüleim nem a késhegyre, hanem a szőlőhegyre mentek.

Gulyás bácsi tehát, mint szójátékának essentialitása⁹⁶ is mutatja, homeopatha⁹⁷ doktor volt. Édesanyámat szintén lelkes hívévé tette a homeopathiának, melytől aztán édesanyám később sem tért el, legfeljebb olyankor, ha komoly nagy betegség ütött ki a házban. De míg nem komolyodott a dolog, mindig az aconit⁹⁸ meg a belladonna⁹⁹ egy-egy csöppöcskéje járta egy pohár cukros vízben. Ezért mi gyerekek mindig szerettük Gulyás bácsit s szerettünk egy kicsit betegek lenni.

Szépnét is szerettük, az egyszerű, jó asszonynéit, aki meg Kaposvárott a családi bábaasszonyunk volt. Jó modorán kívül azzal lett köztünk népszerű, hogy mind a három kaposvári esztendőben hozott nekünk egy-egy új testvérkét. Egy fiúcskát és két kisleányt. Azokat ő mindig a vízből hozta. A gólya-regét, mely német eredetű, mi még akkor nem ismertük. Gólya már csak a legutolsóul Pesten született húgocskánkat, a tizedik testvért hozta, a „vakarcs”-gyereket, akit néha „punctum”¹⁰⁰-nak is neveztünk. Szépné még hozzá oly gyöngéd is volt, hogy mindig olyankor hozott vigasztalásul egy-egy kisbabatestvért, amikor az édesanyánk történetesen betegnek feküdt. Amely ajándéknak édesanyánk mind a három ízben úgy megörült, hogy nemsokára fel is gyógyult. Hát lehetett-e a jó Szépnét nem szeretnünk?

Szépnének volt néhány jóra való felnőtt leánya is, akiknek meg volt engedve, hogy el-eljárjanak üdülni a mi kertünkbe, amikor más vendégek nincsenek ott. A csinos, szelíd kisvárosi leányok szerényen andalogtak a kertben s én olyankor mindig hozzájuk csatlakoztam. Mindig nefelejcsét szerettek volna találni meg négylevelű lóhert. Fűvekből pedig csinos láncocskákat fontak s beszéltek azokhoz: „láncold hozzám az enyémet!” Ők nem tudták, hogy én tudom, hogy ők legtöbbször szerelemről beszélnek. Amely titkukra különben érzékenyen eldúdogatott dalocskájuk is elég őszintén rávallott:

Zöld fűben legel a tehén,
Szeretőmnél nincs szebb legény;
Gyűrűzött haj, fekete szem, –
Ah beh szeretlek kedvesem!...

Ezt azok a szelíd leányok oly kimondhatatlan epedéssel pianisszimózták¹⁰¹, hogy én sírni szerettem volna, valahányszor hallottam.

Egyszer, nem indiskrécióból¹⁰², hanem csak igaz részvétből megkérdeztem a hozzám legbizalmasabb legfiatalabbiktól: „kérem Juliska, kié az a gyűrűzött haj?”

A szelíd leány kissé elpirult, de feltalálta magát, s gyöngye ujjait az én dús szőke göndör fürteimbe merítve, nevetve felelt: „hát ez a gyűrűzött haj, Bandika, a magáé.”

„De Juliska, a fekete szem?” – folytattam én tovább a vallást, arra gondolva, hogy ez a személyleírás már nem illik rám.

Juliska zavarodottan mosolygott s leguggolva jól belenézett az én szemeimbe s megint kívágta magát: „nini, Bandika, most látom csak, hogy a maga szeme nem fekete!” Aztán legott újra eldúdogta az érzelgős dalocskát, de most már a „gyűrűzött haj” után nyomatékosan „sötétkék szem” következett. Ami engem túl boldoggá tett volna, ha nem sejtem vala, hogy egy kis hamisság van a dologban.

És én éppen ezzel a szelíd Juliskával utóbb mégis oly esztelen és otromba lovagiatlanságot követtem el, hogy még ma is szégyellem. Ötven esztendeje nem tudok e rejtett szégyen terhétől szabadulni. Meg kell gyónnom, ki kell írnom vezeklésül, hogy megkönnyebbüljek.

Egy napon, mialatt a szelíd leányok a kertünkben andalogtak, én az udvar végében egy lószerszámról leszakadt sárgaréz csörgőt találtam. Szaladtam a kertbe a kincslelettel, hogy az andalgó leányoknak eldicsekedjem vele. Útközben a csörgőről le akartam nyalni valami zöld foltot. Nem tudtam, hogy az mérges rézrozsa, s hogy égeti a száját mint a paprika. Nyalásom után tüzes kínt éreztem nyelvemen s toporzékolva ordítani kezdtem. Juliska ijedten segítségemre szaladt. S ekkor én, nyomorult kis gazfickó, megbolondulva a nem értett s nem várt fájdalomtól, azt az édes szelíd leányt ütni, verni, tépni kezdtem, még meg is akartam harapni. A házbeli cselédek, akik a zsvajra kiszaladtak s megnézték a csörgőt is, melyet én elhajítottam, s pártomra keltek, mintha a szegény ártatlan Juliska nyalatta volna meg velem ostobaságból azt a mérges rezet. Juliska sírt és hazaszaladt. Nénjei utána. Nekem a cselédek kimosták, kitörülgették az égő számat. Csupa meg nem érdemelt részvét környezett. Ettől demoralizálva¹⁰³, nem volt bennem annyi becsület és bátorság, hogy megmondjam az igazat. Mindössze annyi telt tőlem, hogy esdve kértem a cselédeket, ne mondják el az esetet szüleimnek, akik akkor nem voltak otthon, mert azok bizonyosan engem vernek meg Juliska megveréséért. A cselédek, tapasztalatból tudván, hogy az én megveretésem mindig bizonyos, ha mást, különösen nőt megütök, mint hú cinkosaim csakugyan el is hallgatták utálatos esetemet.

Így szabadul néha a földi igazságszolgáltatástól az ember is, a gyerek is, amikor csakugyan bűnös. Viszont máskor kezserves büntetés a része olyan bűnért, melyben egészen ártatlan.

Ez az utóbbi balszerencse engem is elért. Benyitva egy nap a télikertszerű téglás szobánkba, az asztalon temérdek rézkrajcárt látok halomban. Két bátyám az asztal előtt áll s megmegpiszkálja a pénzeket. Kérem tőlük: minek van itt ez a sok pénz? Amire ők huncutságból azt mondják: az édesapánk ezt a mi hármunknak ajándékozta, egy rész tehát az enyém belőle. Minthogy éppen akkor túlkölt a pereces a házunk előtt, én boldogan és szívesen hittem el ezt a képtelenséget. Mielőtt még bátyáim felvilágosíthattak volna, hirtelen belednyúltam a krajcárhalomba, kiragadtam belőle amennyi a markomba fért, s ami még mindig kevesebb volt az engem megillető harmadrésznél – és rohantam ki mint a bolond a pereceshez. Egy perec a számban, nem tudom hány a kezemben – így tértem vissza, nem sejtve semmi rosszat. A ház azonban már zengett a kiáltásoktól: „Bandi pénzt lopott! Bandi tolvaj!” Szám, kezeim teli csupa corpus delictivel¹⁰⁴, mentségemre senki sem hallgat. Édesanyám elver szelíden, édesapám betoppan, hallja, hogy pénzt loptam – s elver kegyetlenül.

Ez a verés lelkebben még ma is fáj nekem. Különösen, mert soha azután sem sikerült ártatlanságomat bebizonyítanom. Édesapám mindig megmaradt abban a véleményében, hogy anélkül a verés nélkül tán sohasem vált volna belőlem pénzdolgokban olyan kényes, korrekt ember, mint aminőnek utóbb, nagy meglegedésére elismert. Én azonban ma is megesküszöm rá, hogy anélkül és azelőtt sem nyúltam volna soha pénzhez, ha szentül nem hiszem, hogy az jogosan az enyém.

Én már mint kisgyerek is mindig részrehajlatlan becsülettel vizsgáltam meg magamban, vajon igazságosan kaptam-e ki, vagy nem. Ha úgy találtam, hogy igen – lapultam és eltökélt szándékom volt a javulás. Ha azonban ártatlannak tudtam magamat, bosszúálló dühre lázadtam. Egyszer ilyen dühömben, a testemen sajgó, piros vesszőjelektől sarkantyúzva, végigrohantam a lakásunkon s bevertem minden ablaküve-

get, amelyet csak felérttem. Az öklöm a végén csupa vér volt, s még egyszer, még jobban megverték. De ezt a ráadást már rendben lévőnek találtam, mert erre valóban rászolgáltam.

Érdekes, hogy az édesapám, aki közpályán hatalmas energiával s nagy sikerrel küzdött azért, hogy Magyarországból a testi büntetés utolsó maradványait is kiirtsa, azt otthon a fiaival szemben sűrűen és keményen alkalmazta. Ha erről családi statisztikát vezettek volna nálunk, abban a legnagyobb számok bizonyára az én kikapásaim mennyiségét és minőségét jeleznék. Azt hiszem azért, mert én voltam az édesapánk kitüntetett kedvence. A legidősebb bátyám, Ferkó, az édesanyánké – ezt lovagiasságból inkább kellett kímélni. A második fiú, Sándor bátyám, beteges volt, az öcsém, Lóránt még nagyon kicsi. A leánytestvéreimhez édesapánk, mint igazi úr, a gyöngeséig gyöngéd volt. Így hozta magával a balsors, hogy a tetteges apai szigor zöme énrajtam érvényesüljön. Tudom, hogy ez mit sem rontott rajtam, de félek, hogy túlságosan sokat javított. Kissé puhább szívű, érzékenyebb és méltányosabb emberré lettem, mint amilyennek a kemény és rosszindulatú világban lennem kellene.

Kaposvári gyermekemlékeimben a temérdek jó és rossz, derű és ború, nyugalom és vihar között, elkülönözve misztikus ködgomolyokkal, három nagy karácsonyfának mesés, búbajos fénye tündökölt. Akkor még Magyarországon nem volt általános szokás a karácsonyfa, de mi már kaposvári időszaunkunk első esztendejében is kaptunk egy gyönyörűt. Azt még nem karácsony előestéjén, hanem karácsony első napjának hajnalán. Angyali csilingelés keltett fel bennünket álmunkból s előttünk állt a soha azelőtt nem látott fényes fenyő, mint valósággyá lett tündérialom. A későbbi esztendőkből már az előestén jött a kis Jézus, s mi gyerekek, kizárva abból a szobából, ahol Ő az előkészületekkel titokzatosan és láthatatlanul működött, diót kaptunk, hogy békességesen pározva várjuk be gyönyörűsége hívó cseppet. Kíváncsiságunk feszültsé-

ge nem kedvezett a békességes pározásnak, de az összeveszések kelletlenségei végre is belefűltak az őrzöngő örömbbe, mellyel a csengettyű szavára a ragyogó fához s a tövébe terített ajándékokhoz rohantunk. A karácsonyfia címén szokásos ajándékozás progressiv¹⁰⁵ irányt követett. Már a második alkalommal jóval többet kaptunk, mint az előző évben. Én már egy dobot is akaszthattam a fa alól a nyakamba, mellyel azonban nem katona dobost, hanem kishírót mímelve zakatoltam be a házat, mindenféle kihirdetve, hogy „aki az adóját meg nem fizeti, huszonöt botot kap”. Honnan vettem ezt a jobbágyi korszakra emlékeztető atavisticus¹⁰⁶ humort, nem tudom.

A harmadik karácsonyfa alatt, 1866-ban, hasznos ajándékok is voltak. Így a két bátyám és magam számára egy-egy báránybőr téli sapka, nyilván mert már karácsonykor is nagy hó volt és csikorgó hideg. A sapkákat, természetesen, csakúgy az égből hozta a kis Jézus, mint a többi karácsonyfiát. Én ezt addig szentül hittem. Hanem ekkor az égben eltévesztették a mi fejünk mértékeit, mert a három sapka közül egy sem illet egyikünk fejére sem. Másnap reggel tehát elküldtek a sapkákkal együtt mindhármunkat egy bizonyos szücsmesterhez, aki annak az emeletes háznak az udvarán lakott, melyet az érdekes kis faragott elefánt, mint fűszerkereskedő cégér díszített – hogy az cserélje ki ezeket a sapkákat a mi fejünkre illőkkel. Ami megtörténvén, mi már jól felsüvegezve még egy Orbán nevű szabómesterhez is elmentünk megkérdezni, hogy az meg valamely szintén karácsonyfiának szánt ruhadarabokat miért nem küldött tegnap estére haza. E szabó nevére azért emlékezem nagyon jól, mert akkor már tudtam s magamban váltig rá is idéztem a szabóra Petőfi versét arról az Orbánról, ki komor, mogorva férfiú volt, „bár oly vidám hajnal pirult az orrán.”

Nos aztán ez a két karácsonyi eljárásunk szép csöndesen s kissé fájóan elpusztította a karácsonyfia égi eredetéről táplált édes gyermeki hitemet. Hanem azért felvilágosodásom még

sok évig a magam titka maradt. Átéreztem, hogy szüleimtől kegyes család a maguk bőkezűségét ráfogni a kis Jézusra, s hogy nekik gyermekes öröm azt hinniök, hogy mi ezt elhisszük. Én, a gyöngéd szívű kisgyerek, világért sem rontottam volna meg a gyöngéd szívű nagy gyermekek örömét! Ma már különben, a magam felnőtt gyermekei is bevallják nekem, hogy ők mikor kicsinyek voltak, ebben a dologban éppily kedvesen csaltak engem és az édesanyjukat. Efféle kölcsönös kegyeleti csaláskák híján egyetlen bájos legenda sem virágozna fel a rideg, prózai világot.

Vallásos hitem szintén volt már ötéves koromban. Édesanyám oltotta belém, hogy van egy örökkévaló, mindentudó, mindenható Isten; annak fia a legédesebb anyától, Szűz Máriától az a jó kis Jézus, aki mint nagy isten-ember meghalt érettünk, de mint áldást hozó ártatlan kisgyermek örökké él. Ezek mindenáron vigyáznak ránk s minden jó tőlük ered. Nekünk pedig ebéd után azt kell imádkozni, hogy „hála Isten jóllaktam, adj Uram Isten annak is, akinek nincs!” Este lefekvéskor azonban ezt a kis verset kell elfohászkodnunk:

Már a szép nap lenyugodott,
Egészen bealkonyodott
És sötétbe vonta magát, –
Adjon Isten jó éjszakát!

Én ezt a verset igazán melegen, szívem mélyéből mondtam el mindig, valahányszor a nagy álmoosságtól meg nem feledkeztem róla. Olyan rejtelmes szépséget sejtettem belé, sejtetek még ma is, amilyent más aligha talál benne.

Édesanyám, ha imádkozott, előtte és utána mindig keresztet vetett. Én is utánozni kezdtem ezt; de ő szelíden letiltott róla, azt mondta, hogy nekünk fiúknak nem szabad, mert mi kálvinisták¹⁰⁷ vagyunk, mint az édesapánk. Édesapám viszont sokszor intette leánytestvéreimet, hogy vessenek szépen

keresztet, mert ők katolikusok, mint az édesanyánk. Amiből belém rögzött, hogy a világon minden férfi és fiú kálvinista, viszont minden nő és leány katolikus. Ami csak annyi különbség, hogy amazok nem vetnek keresztet, ezek meg vetnek.

Mert hiszen, ezt az egy kis különbséget nem számítva, mi ugyanazt imádkoztuk valamennyien. S ha végigtekintek egész gyermekkorunkon, emlékszem rá, hogy mi otthon mindenben összevesztünk, csak éppen a valláson nem vesztünk össze soha.

IV.

Nagy változások

Az 1867. esztendő úgy tűnik fel emlékezetemben, mintha akkor, sok tipegés-topogás után, a csalitos árnyékos völgyből feljutottam volna a napfényes dombhátra, ahonnan messze látni. Ahol nagy, friss buzdulás bizsergetti meg szívünket s minden porcikánkat, a jelszó pedig: tovább! tovább!

*A kaposvári régi Korona Szálló és Vendéglő épülete 1910 körül
Langsfeld Mór felvétele*

Ebben az esztendőben körülém már elejétől fogva nevezetes dolgok történtek. Ez év elején voltam életemben először színházban. Színházzá a kaposvári nagyvendéglő nagyterme volt átrögtönözve.¹⁰⁸ A darab, melybe elvittek, ha nem csalódom, valamely „A dajka” című bohóság volt. Sem a tákolt színpad, sem az én jó szememnek igen valószínűtlen díszletek és maszkírozások, sem az én jó fülemnek igen hangos zúgás, sem a játék, sem a darab nem tettek rám hatást. Kár is gyereket korán színházba vinni. Az még nem tudja, hogy a színházi conventio¹⁰⁹ sok képtelenségek elfogadására is kötelezi a nézőt. Aki azokba nem tud belenyugodni, azt a színházban bosszantja a temérdek valószínűtlenség és untatja az egész. Az én első színházi estémről jóformán csak egy jelenet maradt élesen emlékemben. Az, hogy egy kéményseprő belefeküdt egy bölcsőbe s a közönség ezen az otrombaságon ropantul nevetett. Én dühös voltam érte.

Érdekesebb komédiának tartottam, mikor egy tavaszi napon cifra, jelmezes kengyelfutók¹¹⁰ iramodtak tova a város főutcáján. Szájukba harapott csücskénél fogva mindegyikük nyaka mellett és mögött egy-egy színes keszkenő repdesett, libeg-lobogva a levegőben. A közbeszéd szerint ezek beharapott csücskébe sárga cukor volt göngyölve s a kengyelfutók annak szopogatásából merítették a kifogyhatatlan erőt viharos szaladásukkor. Magam is szerettem volna kengyelfutó lenni s körülszaladni az egész földet, melyről már tudtam, hogy gömbölyű. Úgy képzeltem, hogy az ispotály felé futnék ki a városból s a vármegyeháza felől érkezném vissza.

Házunkhoz a nyár közeledtével még többen jártak, mint azelőtt. Akik már előbb is jártak, sűrűbben jöttek-mentek. Azt hiszem, különösen Somssich Pált ebben az évben láttam nálunk legtöbbször. Mindenki hangosabb, élénkebb, izgatottabb volt a szokottnál, s még akik haragosra pirultak is a zajos vitatkozások közben, végül barátságosan, békülten távoztak. Édesapám, akit mindig nagyon komolynak tartottam,

vidám és beszédes lett. Mintha mindenki tőle kérdezett volna mindent s mintha csak ő tudott volna mindent megmagyarázni, amit mások nem tudtak. Különösen, ha olykor hosszabb ideig távol volt – s úgy rémlik nekem, ilyenkor rendszeren Pesten járt – visszatérte után alig győzte a hozzá tóduló urak kíváncsiságát kielégíteni.

Az alkotmány szót, mely a mi házunknál már évek óta folyton ott forgott az ajkakon, most már mind sűrűbben követte a kiegyezés szó is. A Deák Ferenc név pedig, melyet rég ismertem, annyszor hangzott fel, hogy csak most eszméltem rá, mily nagy jelentőségének kell lennie.

A falainkat díszítő képek között azelőtt is ott volt Deák Ferenc arcképe a saját aláírásával; sőt én az első írott betűket éppen ezen a gyönyörű, kaligrafikus¹¹¹ aláíráson tanultam megismerni. De előbb maga a kép, mint egy bozontos szemöldökű, erős komoly urat ábrázoló egyszerű fekete-fehér metszet, engem mégis kevésbé érdekelt, mint a véle egy falon függő Judith, aki éppen az alvó Holofernes fejét szándékozott levágni¹¹² – vagy mint a másik szobában, a sugárzó arany nap-arculattal ékes faliórától jobbra és balra „A meny megérkezése” meg „Szüreti ünnepély Vác vidékén” című szép színnyomat. Most azonban hűtlenné váltam emezekhez s mind több időt szenteltem az egyszerű Deák Ferenc arckép nézegetésének. Már azt is tudtam, hogy ez a haza bölcse, s oly áhíthatos tisztelet gyökerezett belém iránta, mely egész életemre kiüríthatatlan maradt. Közel függött még hozzá egy sokszínű turbános, török szépasszony képe is. Erről szerettem volna azt hinni, hogy az ő felesége – és sajnáltam, mikor felvilágosítottak róla, hogy Deák Ferenc agglegény.

A hozzánk járó urak közül nem volt mindenki egy véleményen velem és Deák Ferencsel. Ezekre haragudtam, s nagyon szerettem az édesapámat, hogy velük hevesen disputált¹¹³. Noha Deák Ferenc dolgának lényegéből még csak igen keveset sejtettem, mély meggyőződésemmé vált, amit édesapám

*Deák Ferenc, a „haza bölcse”, 1865–66 körül
a Cánzi és Heller műterem árusításra készített felvétele*

kemény hangon azoknak az uraknak felelt, akik azt kiabálták, hogy Magyarország visszaállítása úgy nem megy, ahogy Deák Ferenc gondolja.

„Már pedig vagy így megy, vagy sehogy!” – volt rá az apám válasza. Persze hogy vagy így megy, vagy sehogy! – visszahangozó némán az én Deák-párti lelkem.

Házunkban a hangulat mind emelkedettebbé vált. Ezzel járt, hogy egy napon több üvegben olyan italt hoztak hozzánk s tettek jégre nálunk, amelyről én addig azt sem tudtam, hogy van a világon. Sör volt. Még mielőtt az asztalra került hallottam, hogy a Kozma öregapám soha életében rá nem volt vehető, hogy ebből az italból csak egy cseppnyit is megízleljen, mert ez nem magyarnak való. Úgy látszik, hogy nálunk az alkotmány visszaállítása után a „nem magyarnak való” ital bojkottálása¹¹⁴ csakúgy megszűnt, mint a magyar ruhaviselet. Mind e két különösség mellett híven kitartottunk, míg a dacos nemzeti demonstrációnak¹¹⁵ értelme volt. Amint azonban a demonstráció célját Deák Ferenc bölcsességével elértek láttuk, számunkra az efféle különösködés értelmét veszítette. Minthogy már szabad magyarokul éreztük magunkat, az lett buzgó igyekvésünk, hogy mint ilyenek, minél európaiabbak legyünk. Én, ha akkor nem is fogtam még fel ilyen logikusan ezt a hangulatváltozást, bizonyára szintén megéreztem, és nagyon tetszett nekem, mikor ebéd előtt a vendég urak a felbontott sörösüvegeket minél magasabbra tartották a poharaik fölé, hogy a sör nagy habot verjen. Egy tréfás vendég még számolyt is kért s arra állt fel, hogy mindenkinél magasabbról tölthessen.

Hanem, mikor végül magamnak is adtak cseppnyi kóstolót az aranysárga habzó italból, csípős keserűségétől elhúzódtam a szám, s megint igazat adtam néhai öregapámnak. A nagyok jót nevettek keserves arcfintorításaimon, s szám ízét egy falat sajttal igazították helyre. Ez a sajt is újdonság volt nekem.

Ostyepka¹¹⁶, melyet egy Comes nevű főtisztelendő úr hozott ajándékba valahonnan a Felvidékről.

E vidám ebéden került szóba az is, hogy a városba egy fényképész érkezett s hogy bennünket, gyerekeket le kellene véle vétetni, mielőtt Kaposvárról elköltözünk.

– Hogyan, hát mi elköltözünk innen?

– Persze, mégpedig nemsokára. Pestre megyünk lakni. Édesapánknak ott nagy hivatala lesz.

Igen felizgatott ez az értesülés, de sokkal inkább örültem, mintsem búsultam rajta. Sajnáltam ugyan elhagyni a sok megszokott jót, de büszke voltam rá, hogy apámnak nagy hivatala lesz, s hogy én pesti gyerek leszek. Szerettem volna mindjárt indulni, de még addig sok mindennek kellett történnie. Először is le kellett minket vétetni.

Akkoriban a műteremmel nem rendelkező vándor fényképész, mint most a mozifelvételek mesterei, bekukkant egyes házakba s maga kereste ki a neki alkalmas helyeket, amelyeken gépének három gólyalábát kiterpesztheti. Ritkán akadt olyan mogorva háztulajdonosra, aki betolakodása miatt ráuszította volna a kutyáit. Legtöbb helyen nagy mulatsága volt a háznépnek a náluk folyó fényképezés. Nálunk a világítás és a háttér nem felelt meg, s így minket az illető ugrifinc művész átrendelt a velünk ferdén szemben lévő Vajda-házba. Már nyolcan voltunk testvérek, s ennyi kis gyerek nem tud egyszerre veszteg maradni – ezért mi, négy fiak: két bátyám, egy öcsém meg én, külön képre kerültünk. Egy nyitott folyosó végében, mögöttünk falháttérrel állt, részben ült nagy bajlódással összeszerkesztett csoportunk. Mikor végre a három gólyalábás gép ránk célzott, mestere pedig meg nem moccanást és barátságos arcot parancsolt, engem elfogott a rémület, hogy mindjárt leesik a nadrágom s minden erőmet összeszedtem, hogy ez a szégyen meg ne történjék. És most, ötven esztendő után, mikor szemem elé teszem akkor készült, életemben leg-

első fényképet, lehetetlen el nem nevetni magamat azon, hogy az ördögös gép mily híven örökítette meg az én kétségbeesett állapotomat. Ott állok, mint a négyes csoport jobb szárnya, erős vacskos¹¹⁷ fiúként, felhúzott vállakkal. Zsinórzott pitykés zekém nyakába az egyik oldalon betüremlik csipkézett inggallérom, lelógó kezeimet pedig ijedten szorítom bő nadrágomhoz, mely katasztrófával fenyeget. Széles koponyám hajzatából a középső üstök¹¹⁸ belóg gondterhes homlokomba; keményen összehúzott szemem, lepittyesztett szám, egész csinos, gömbölyű gyerekpofám komikusan zord, titkos aggodalmat fejez ki.

Azt hiszem, az arckép teljesen igaz tükre egyik gyermekkori egyéniségemnek. Emlékezem, hogy komor perceimben, mikor fegyelem vagy baj nyűgözött le, egészen ilyen voltam. De volt egy másik egyéniségem is a derű és szabadság boldog óráiban, amikor szinte fékezhetlen jókedv nevetett kék szememből és minden vonásomról. Ilyenkor a képen homlokomba csapzott szőke hajamat felborzoltam s az egyszerre olyan göndör lett, hogy legkisebb húgocskám szoptatós dajkája, a paraszt Magdi, valamely falujabéli, kunkorodott fürtű zsidógyerek után engem Icögnek nevezett el. Ennél inkább hízelgett hiúságomnak az, hogy Magdi egy népi rigmust is szeretete rám idézni.

„Erős, mint a sörecet,
Kilenc icce egy főzet.”

Én ugyanis roppant erősnek képzeltem magamat s azt hittem, hogy ez a rigmus erőmnek komoly elismerése. Csak sokkal utóbb jöttem rá, hogy a sörecet alatt a paraszti gúny a legyöngébb valamit érti a világon. Itt jegyzem fel szoptatós Magdiról, hogy én ezt a különben otromba testű leányzót nagyon kedveltem, mert szinte mindenre tudott valami paraszti rigmust, vagy mókát mondani. Például mikor én hallván,

hogy neki gyereke van, azt kérdeztem tőle: hát akkor hol az ura? – így felelt:

„Meg sem vót,
Már meghótt,
Mer' leesett az uborkafáruł.”

Újabb szenzációja volt a nagy változások esztendejének, hogy édesapám édesanyámmal Pestre utazott a koronázásra. Távollétük idejére gyermekeregünknek gondviselőjéül Klári néni, egy áldott kedves női lény kvártélyozódott¹¹⁹ hozzánk. Nagy Klára volt teljes neve. Ez az ifjúsága hajnalán túllevő nemes kisasszony két még idősebb testvérével Kadarkúton lakott ősi házukban, s mint az egész vármegyével, velünk is rokonságot tartott. Ha valahol kiterjedt atyafiságában valamely különös eset, vagy gyerekbetegség szükségessé tette az ő jólelkű segítségét, az első hívásra rögtön a legnagyobb szívesseggel ott termett. Hú gondja volt a rábízott gyerekekre s anyyali szíve és türelme hozzájuk. A legutóbbit csak az én rakoncátlanságom tudta annyira kimeríteni, hogy egyszer bezárt egyik kívül fűlő kályhánknek a folyosóra nyíló vasajtós, kormos üregébe. Iszonyú dörömbölésemről megrémülve hamar kibocsátott, de én már akkor bekormozott szerecsenarccal léptem ki fogságomból. Amire ő összecsapta kezeit s csak azt sóhajtozta rólam: „felületes! felületes!” Klári néni szelídségétől ennél súlyosabb kifejezés nem tellett.

Képelem, mily megkönnyebbülés volt szegénykének, mikor szüleim a koronázásról megint hazaérkeztek. Nekem pedig rendkívüli örömet hozott megérkezésük. Nemcsak a pesti játék-ajándékokért; még inkább azért a sok szép érdekes dologért, amit a megérkezettek a koronázási pompáról nekünk és vendégeinknek lelkesen mesélgettek.

A szüleim, különösen az édesanyám temperamentuma különben sem volt helyben megülő, mi, ameddig csak emlékeze-

tem terjed, minduntalan utazgattunk – de abban a mozgalmas 1867. esztendőben már éppen nem volt nyugtunk. Alig csöndesedett el szüleim koronázási utazásának derűs izgalma, már édesanyám azzal örvendeztetett meg, hogy ő meg én néhány nap múlva indulunk Pápára. Meg fogjuk látogatni a két bátyámat, akiket nemrégiben odavittek nevelésbe édesapám legidősebb testvérnéjéhez, Lujza nénihez.¹²⁰

Ez a Lujza néni Bocsor Istvánnak, a pápai református kolégium jogi fakultása történettanárának felesége volt. Férje, ki 1848/49-ben az országgyűlésen az enyingi kerületet képviselte, számos irodalmi munkájával, különösen „Magyarország története különös tekintettel a jogfejlődésre” című főművével tette nevét általánosan ismertté és becsültté; de abban a kisebb körben, mely a Bocsor házaspárt közelebbről ismerte, az asszonynak, a Lujza néninek tekintélye tán még a férjéét is felülmúlta. Csodálatos okosságának s szigorú erkölcsének a mi házunknál is olyan híre volt, hogy én, aki még őt első pápai utam előtt nem ismertem, szinte félttem tőle. Úgy vettem észre, hogy kissé az édesanyám is osztozik ebben az érzelmekben, melyet ha rosszalkodtam, ő maga is táplált bennem azzal a humoros ijesztegetéssel: „majd od’adlak téged is nevelésbe a Lujza nénihez!”

Így a pápai úti terven érzett örömeimben semmi része sem volt Lujza néni mielőbbi megismerhetésének; annál nagyobb egy új ruhának, mely elindulásunk előtt egy-két nappal készült el, egyenesen arra a célra, hogy ennek díszében történjék bemutatásom a rettegett Lujza néni színe előtt. Ez az új ruha nekem gyönyörű volt s az adta meg különös nevezetességét, hogy úgy a nadrágszárak, valamint a kabátujjak külső varrásának hosszában egy-egy sor som-alakú fehér porcelán gombocska volt fülénél fogva rávarrva, s még a kabát gallérjáról is ilyen fehér gombocskák fityegtek félkörben alá. Ha mozdultam benne, a gombocskák összeverődtek, csiregtek-csörögtek. Én erre büszke voltam, mert el tudtam képzelni,

hogy a csirgés-csörgés arra is ráirányítja az emberek figyelmét, aki az ilyen ruhában benne van.

Magam sohasem számláltam meg e ruhám gombjait, de a családi tradíció szerint számuk éppen kilencvenkilenc volt.

A szép és különös új ruha, persze, mikor egy kora délelőttön megindultunk a pápai útra, összehajtogatva feküdt kocsink hátsó bakjára szíjazott útiládában. Mikor én édesanyám mellé felültem ezúttal életemben először az igazi, nem pedig az ezúttal fel sem peckelt kis ülésre, mindenekelőtt aggodalmasan tekintettem hátra: vajon megvan-e a láda, mely gombdús, új ruhámat rejti s vajon ezt nem lopták-e ki belőle az előző este történt bepakoltatása óta? A kocsi mellett az áldott Klári néni búcsúzva fogadkozott édesanyámnak, hogy míg oda leszünk, az öt, otthon maradt gyerekre a szeme fényénél is jobban fog vigyázni. Aztán a kocsis csettentett a lovaknak és mi tovarobogtunk.

Szép, derűs nyári nap volt, de már az indulás előtt is mint ha valami ritka, feketés, kormos fátyol árnyékolta volna át éppen a napsütötte területeket. Útközben a különös fátyol mind sűrűbbre szövődött az árnyéktalan országút és mezőség felett. Szorongás szállt meg engem is, de úgy látszik a lovakat is, mert a kocsis visszaszólt, hogy azokat zavarja a napfogyatkozás¹²¹. Az édesanyám pedig figyelmeztetett rá, hogy amennyire tudok, próbáljak a napba nézni. Felnézve ámulva láttam, hogy a fénygömb egy részét valamely kisebb fekete gömbnek egy része takarja el. Az a holdnak árnyéka, mondá az édesanyám. „Ez már megint háborút jelent” – szólt vissza a kocsis. Édesanyám erre nevetett s azt mondta, hogy Gyuri csacsiságot beszél. Az egész nem jelent semmi egyebet, csak azt, hogy a hold most úgy áll, hogy a földről nézve árnyéka a napra vetődik. Én belenyugodtam s attól fogva tökéletesen tisztában voltam a napfogyatkozás lényegével. Gyuri kocsis nem merészelt édesanyámmal disputálni, de feje rázásából sejtettem, hogy ő a felvilágosításba nem nyugszik bele.

A kormos fátyol nemsokára ritkulni kezdett s lassanként egészen eloszlott. A nap fénykorongjába nézést már nem bírta szemem, mert arról is teljesen eltűnt a kis fekete gömbrész. Mire Sörnyén hajtottunk át, ahol felismertem a házat s mögötte a nagy kertet, melyben három évvel előbb öregapám és öreganyám sírjánál imádkoztunk, már nem is gondoltam a napfogyatkozásra.

Sörnyén túl, Fajszon¹²², ahol az út rettentő döcögössé vált, behajtottunk egy igen úriás, kastélyszerű házba. Annak gazdája Kund bácsi – egy előkelő öreg úr – meg két gyönyörű gavallér fia – Béla és Jenő – rendkívüli tisztelettel és szívességgel fogadtak bennünket. A két fiatal úr, mint utóbb megtudtam, ugyancsak élvezte apjuk gazdagságát, s még oroszánvádaszatra is eljárt messze, tropikus világrészekbe. Különben is nagyon emlékezetemben maradtak arról, hogy nálunk vagy tíz évvel később az ő fényképeiket egy szerelmes természetű szobaleány kilopta az albumból, s azokat a kofferjában találták meg. Sohasem látta őket élve, de – úgy vallá az ábrándos teremtés – ilyen csodaszép fiatal urak nem is találhatók, csak képeken.

Kundéknál ebédeltünk. Roppant urasan. Inas szolgált, s még fagylalt, sőt végül szájöblítő víz is volt, melyben citromszeletek úsztak. Sajnáltam, hogy édesanyám az utóbbiak kiszopogatásáról engem szigorúan leintett. Ebéd után folytattuk az utat. Én anyám karjába dőlve elszunyókáltam az ülésen. Mire felébredtem, már Marcaliban voltunk s bezökkenünk doktor bácsiék kapuján. Pepi néni sírva-nevetve az ölébe emelt s rohant velem be az üvegezett folyosóra, hol mosolyogva állt nehéz, téli köpönyegben és fején téli sapkával a doktor bácsi. Azt mondta, hogy erős, északi szél fúj, azért nem jöhetett elénk ő is az udvarra. Az udvaron ugyan hatalmas nyári meleget éreztem s egyetlen falevelet sem láttam mozogni, de már rég belé voltam nyugodva, hogy doktor bácsi örökké a megfázástól félti az életét.

Egy napig maradtunk Marcaliban, élvezve Pepi néni édes vendégszeretetét. Viszonzásul el kellett szavalnom minden verset s el kellett dalolnom minden nótát, amit csak tudtam. Kimondhatatlanul gyönyörködött bennem. Különös istencsodának tartotta, hogy én náluk, annyi esztendei távollét után, még mindenre emlékezem, holott én magam ezt igen természetesnek találtam. Hiszen mintha csak tegnap álltam volna utoljára az üveges szekrény előtt, bámulva a zöld üvegkorsót, melyből engem kereszteltek. Természetesen jelmezes főpróbát is kellett tartanunk Pepi néninek a Lujza néni színe előtt végbemenendő bemutatkozásomból. Felvettem tehát a sok csörgő gombú, új ruhát s boldog voltam, hogy Pepi néni attól és abban tőlem egészen el van ragadtatva. De nyomban rá mégis megaggasztott Pepi néni azzal a megjegyzésével, hogy „jaj, hogy fogsz te ezzel annak a nagyon okos Lujza néninek tetszeni.” Nem vettem ki a hangjából, vajon felkiáltó vagy kérdőjellel mondta-e ezt. Lelkes bizonyosság-e vagy töprengő kétkedés?... Már egyáltalán legjobban szerettem volna, hogy ne is folytassuk utunkat Pápa felé. Maradjunk itt. Itt jó lenni, itt van Pepi néni, aki megérti, hogy én az új ruhában mily nagyszerű vagyok.

Másnap délután tovamentünk. Pepi néni sírt, én is sírtam. Estefelé eljutottunk Keszthelyre. Ott bizonyos Stokker bácsi-ékhoz szálltunk. Stokker bácsi nagy bajszú, kis termetű, jó ember volt, azt hiszem, járásbíró. A felesége egy klasszikusan szép, nagy és kedves asszony, született Deseő-leány, kiterjedt atyafiségünkhöz számítódott. Két gyermekük volt; körülbelül velem egyívásúak. Egy leány és egy fiú. Az utóbbit megcsodáltam, mert még mindig magyar ruhában járt, ami nálunk már akkor divatját múlta, s mert már kisfiú létére is csinosan hegedült.

A következő napon, jókor reggel indulva, nagyon is hosszúnak tetszett kocsizás és két etető stáció¹²³ után még világos nappal szerencsésen elérkeztünk utunk végső céljához.

Olyan döcögős kövezeten, amelyenről addig fogalmam sem volt, végig zötykölődtünk majdnem egész Pápa városán, s végre a bennszülöttek útbaigazításai segítségével, megálltunk a főiskola utcában a Bocsor-ház előtt. Behajtani abba nem lehetett, mert csak egyszárnyú, bezárt, keskeny kapuja volt az utcára, az is egy küszöblépcső felett, s mikor kinyílt, még egy fedett, kipingált, hosszúkás szobaforma kapualj következett utána. Már az utcára szolgáló ablaküvegen át kimosolyogtak ránk bátyáink arcai. Egy perc múlva ugyanez a két arc a megnyílt kapurésben ragyogott felénk. Fölöttünk egy csodálatosan rendezett hajzatú, nyájas öregemberfej, fehér bajuszszal és ezüst Kossuth-szakállal. Ez volt Bocsor István – nekünk Pista bácsi. Dörmögő, bajuszos hangon mondott megnyerő, szíves istenhozottat – s én máris megszerettem őt. Aztán mentünk be a házba. Hirtelen nagy szívdobogás fogott el. Jaj, – most következik az a híres okos! A Lujzi néni!

És következett is, de nem volt olyan borzasztó, mint gondoltam. Sőt egy tekintetben kellemesen lepett meg: háromkerekű tolószékben ült, mert nem tudott járni. Mint ő röviden, komolyan s rendkívül megértetően maga tudatta velem mikor keblére ölelt, egyik térdével hét esztendővel olyan baja esett, hogy azóta az gépben van s a doktorok nem tudják meggyógyítani. Én mindig szerettem a szokatlan különösségeket s úgy gondoltam, hogy egy gépbe tett lábú, háromkerekű kocsi-ban ülő, járni képtelen nagynéni ezek közé tartozik. Kelletlen előítéletem ezzel szünni kezdett Lujza néni iránt, noha ő különben külsőleg csakugyan olyanforma volt, aminőnek előzetesen képzeltem. Idős, nem szép asszony, minden dísz nélkül szűkölködő fekete ruhában, erősen lesimított hajviselettel. Kontyát egyszerű, fekete főkötőféle szorította le s magas homlokát, középen, az orra felett, merőlegesen egy mély gondolatredő szelte át. Ölében félig kész fehér harisnya feküdt, benne négy kötőtű négyszög alakban; az ötödik a fehér harisnyarészletet a fehér pamutgombolyaghoz tűzte. Mellette egy pá-

*Bocsor István (1807–1885), a magyar neveléstörténet
reformkori nagy alakja
Ismeretlen fényképező, én.*

paszementok egészítette ki a csendéletet, melyből Lujza néni időnként előszedte s feltette az ókuláját, hogy engem jobban megvizsgáljon. E vizsgálatok eredményével meg lehettem elégedve, mert Lujza néni szigorú arca enyhe mosolygásokra derült, okuláréja mögött pedig egy-egy könnyecsepp is megcsillant. Ezen annyira nekibátorodtam, hogy beszélni kezdtem vele. Csak az vetett kissé vissza bizalmaskodásomból, hogy ő már megint felvette kötését s roppant sietséggel kattogatta a hosszú tűket, s eközben jobb keze mutatójja folyton fenyegetett. Aztán, bár igen nyájasan, de mégis oktatóan, az én „Lujza néni” megszólításaimat, minden alkalommal nyomatékosan „Loiza néni”-re javította ki. Mert, magyarázta, őt „Aloizia” névre keresztelték, tehát nevének rövidítése „Loiza”, nem pedig „Lujza”. Ő, úgy mondá, mindenben az igazságot és pontosságot szereti, még a nevek kimondásában is. Ennek jelét láttam abban is, hogy ő engem egyetlenegyszer sem szólított Bandinak, hanem mindig következetesen Andornak. Édesanyámmal szemben is kifejezte csodálkozását, hogy mért nem hívnak engem a becsületes, szép komoly Andor nevemen, a közönséges, parasztos Bandi helyett.

E kis bökkenőket leszámítva, az első este elég jól telt el a rendes, szabályos, nekem szokatlan házban. Az öreg Pista bácsinak dörmögő mély basszusa már éppen kedvesen zsongító, altató varázsul hatott rám, amint vacsora után a díván sarkába húzódva hallgattam a nagyok beszélgetését. Pilláim olykor hosszabb időre lezáródtak, de mikor egyszer hirtelen éberségre serkentem, hangosan rémültem egy különös csodán. Láttam ugyanis, hogy Pista bácsi felnyúl a feje búbjára, arról feltűnően ősz hajzatát leveszi, s oly ragyogóan csupasz fejjel ül előttem, mint egy rózsaszínű billard golyó¹²⁴. Még Loiza néni is csöndesen rázkódott a kacagástól, mialatt Pista bácsi engem megnyugtatóan, hogy amit levett a fejről, az csak paróka, s azért vette le, mert melege van. Holnap majd megint

felteszi, s ne féljek – neki sem a levevés, sem a feltevés egy csöppöt sem fáj.

Az első esti együttlét azonban még csak bizalmas ismerkedés volt, nem pedig az én ünnepélyes bemutatásom a híres okos Loiza néninek. Ez másnapra vétetett programba, amikor én már gombdús, új ruhámban fogok megjelenhetni.

Édesanyám másnap reggel ugyancsak soká vesződött velem, hogy engem minél szebbé tegyen. Hajamat már előzőleg jó ideig nem nyírta, hogy szőke fürtjeim minél göndöribben hullámozzanak fejemen. Most, a simító kefe után, könnyűded fésűrántásokkal biztatta e göndör hullámkákat a legzseniálisabb alakulásokra. Végül finom hosszú ujjaival is átfutott még rajtuk. Gombdús új ruhám felsegítése közben nagy gondja volt nemcsak arra a kevés gombra, melynek hivatása csakugyan a begombolás volt, hanem arra a sokra is, melynek csak díszes lecsüngésével és csirgés-csörgésével kellett hatni. Cipellőm kacér, harisnyám finom, körmeim tiszták s gömbölyűre nyesettek – szóval, mire készen voltam s a tükörbe néztem, el voltam magamtól ragadtatva. Édesanyám aztán maga is igen szép ruhába öltözött s a saját hajdíszét, nagy szorgalommal, szintén igen bájossá formálta. Mind e vesződése közben gyönyörű arca pajkos mosoly derűjében tündökölt. Mintha egy kissé már akkor is éreztem volna, hogy édesanyám csak azért is tüntetni akar mindkettőnk csinosságával, mert Loiza néni az efféle világi hívság ellen túlzottan szokott zsörtölődni.

Nohát, én meg is buktam gombdús ruhámmal! Loiza néni ugyan igen jó volt hozzám, a leggyöngédebb simogatással igyekezett göndör füртеimet kikergetni homlokomból s minél laposabbra lenyomkodni, de közben folyton szánakozott rajtam, hogy a szabó ilyen komédiás ruhával bohócot csinált egy komoly fiúból. Micsoda haszontalan gombfecsérlés! Hány szegény fiúnak oda sem jut gombja, ahol annak célja van! Stb. stb....

Édesanyám nem vette zokon Loiza néni kifakadásait. Úgy nevetett, mint aki azokra eleve számított s most meg van az a vidám elégtétele, hogy nem csalódott. Én ellenben elhidegkedtem Loiza néni iránt. Azt gondoltam magamban: bezzeg Pepi néni másképp tudta méltányolni az én sokgombos ruhámat!

Ettől fogva mindinkább csak az édesanyámhoz húzódtam, aki Loiza néni mellett olyan volt, mint egy tündér. Mikor harmadnap megint egyedül ültem fel vele a kocsira s nevelésben ott hagyott két bátyám sírós szerencsés utat kívánásai közt elindultunk vissza Kaposvárra, igen boldognak éreztem magamat. Az úton, mely egy nappal rövidebb ideig tartott mint menet, édesanyám tréfásan kényeztetett engem, én pedig örökös jószágot fogadtam neki, nehogy valaha is engem szintén Pápára küldjenek nevelésbe.

Akkor még el nem tudtam volna képzelni, hogy néhány esztendő múlva az a komoly, pápai ház lesz az én legkedvesebb otthonom s a szigorú Loiza nénit imádni fogom.

Kaposvárott azután már alig néhány hétig maradtunk. Ez alatt folyton csomagoltak a házunknál.

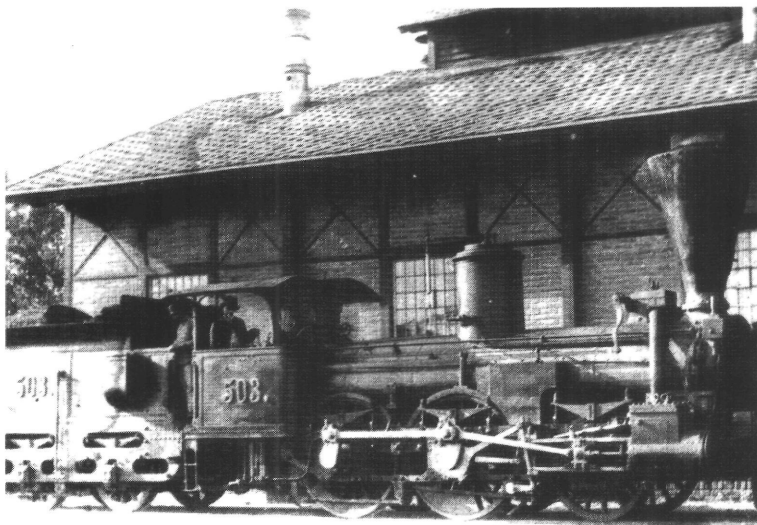
Egy estén az utcára néző ablakaink előtt világosság támadt s harsogó zene zendült fel. Ablakaink megnyíltak, mind odarohantunk s kinéztünk. Az egész utca teli volt néppel, mely folyton az édesapám nevét kiabálta és éljenzett hozzá. Közben csend lett, s valaki beszélt az utcáról felénk. Az utolsó szava az édesapám neve volt. Erre megint nagy éljenzés. Aztán az édesapám beszélt az ablakból. Megint óriási éljenzés, melyet utóbb immár a felharsanó zene nyomott el. Végül a fényes világosság, a zene s az éljenző sokaság mind egyaránt tavonult, s mi néhány szál gyertya pislogása mellett utoljára tértünk éji nyugalomra a homályba és csöndbe borult házban, ahol már jóformán semmi sem állt a régi helyén.

A következő reggelen egész kocsikaravánnal indultunk, amint megtudtam, egyelőre csak Siófokra. A kocsik nagyobb részét Bárány Dénes, gazdag boglári földesúr bocsátotta ren-

delkezésünkre, akinek az édesapám előbb gyámja volt, s aki az édesapámat utóbb is hűséges fiúi háládatossággal szerette.

A boglári kocsik közt volt egy csinos cséza¹²⁵, melybe két szép kis mokány¹²⁶ volt befogva. Erre a csézára rakták fel temérdek kisebb poggyászarabjainkat, melyek ezt annyira megtöltötték, hogy ülőhely a kocsisén kívül csak egy maradt rajta, a kocsis mellett. Én erre a helyre pályáztam mindenáron. Minthogy a kocsist szülőim igen megbízható embernek ismerték, vágyam teljesült. Élvezetes, kényelmes utazás volt ez, ott a jóízű kocsis balján, közvetlenül a két szép kis mokány mögött. Még hozzá mi indultunk elsőkül, s útközben a gyepelő sokszor került az én kezembe. Gyönyörű nyári nap volt, nagy meleg és por nélkül. A falukban, melyeken áthajtottunk, a sövények felett kinyúló, dúsan rakott almafaágak mélyen leereszkedtek pufók, zöld gyümölcseik terhétől. A kocsist minduntalan faggattam, hogy melyik fán mifajta alma terem. Az nem lehetett nagy pomológus¹²⁷, mert valamennyire csak azt mondta, hogy szentivánalma. Attól fogva én mindmáig minden éretlen, zöld almát szentivánalmának nézek.

Siófokra azon az oldalon hajtottunk be, ahonnan nem látni a Balatont. A nagy parasztház azonban, melyről a kocsis ostorával mutogatva már előre megmondta, hogy mi ott fogunk lakni, jobbról az utolsó volt abban az utcában, mely a tó felé vezetett. Rögtön utána nagy széles térség látszott, melyet balról a Sió folyócska szegett be s odább keresztben szelt át egy elsorompózott, mereven egyenes út. Ennek az útnak mentén szabályos távolságokban csupasz, magas szálfák meredtek fel, melyek között fenn, vékony drótok vízszintesen léníázták¹²⁸ át a levegőt. Még mielőtt befutottunk volna siófoki lakásunk udvarára, éles hosszú fütty s dübörgő robaj csapott fülembe a sorompós, mereven egyenes út felől. Riadtan meresztettem arra szememet. A dübörgő robaj nyakra-főre, szinte ijesztővé nőtt. A sorompók közt egy óriási fekete vaszörnyeteg rohant el, mely felfelé kiszélesedő, tölcserforma

*A Déli vasút egyik 1858-59-ben készült személyvonati mozdonya
Ismeretlen fényképező*

kéményéből, piros sziporkaözönnel élénkített, vastag füstgomolyokat okádott az égnek. Mögötte hozzácsatolt nagy hosszúságú vasbódék egész sora sietve, zakatolva követte. Mindez egy pillanat alatt tovatűnt. A dübörgés, robogás, zakatolás mind messzebről hangzott, végre elhalt. A füstgomoly itt ritkult, amott balra, messze, mind kisebb, tömörebb formákban lökdösődött a levegőbe... Lélegzetem elállt, szívem örülten vert, szinte kikeltem magamból. Ez a vasút!... Tudtam, hogy az. Hiszen nem csupán Pepi néni kék kávésabroszának kezdetleges hímzéséből, sok egyéb haladottabb képből is rég ismertem már. De az mind csak elkicsinyített néma kép volt, míg az életemben az első nagyszerű, dübörgő, robogó, zakatoló, füstöt és sziporkát okádó, tüneményes valóság.

Már benn voltunk a ház udvarán, s még egészen kábult voltam a hatalmas benyomástól. Már a tajtékosra izzadt, két

kis mokánnal is alig törődtem, mikor gémberedett lábbal le- szálltam a kocsiról. Időbe telt az is, míg érdeklődésem a sió- foki lakásunkra fordult. Nem voltam tőle elragadtatva, noha zsuppos parasztháznak jó nagy volt. Az utcának tűzfalával s két kis ablakkal fordult. Ez a két hunyori ablak egy elég tá- gas, gerendás padmalyú¹²⁹, tömött földpadlatú első szobának adott jóval kevesebb világosságot, mint amennyit én szeret- tem volna. Az udvarba a ház hosszan nyúlt be, arrafelé több kisebb szobája, egy konyhája s miegyebe is volt. Nyitott tor- nác is húzódott el hosszában, s ehhez még oldalt egy letört lombokból hevenyészett, négyszögletű, nagy sátor is csatlako- zott ebédlőül. A ház gazdája családotul egy kisebb kunyhó- ba vonult, mely az ólakkal, istállóval s holmi zúrzaravos deszkaszínekkel összezsúfolva, a nagy udvar mélyében, a ne- күnk bérbe adott főépület után következett. Mikor én leg- újabb otthonunk felett első szemlét tartottam, a gazda, aki paraszt halászmester volt, éppen egy hálóját fényes apró ha- lat öntött a vályúba a disznók elé. Az egész új tanyán az a rö- főgő mohóság tetszett nekem legjobban, amivel a disznók en- nek a böjti lakomának nekiestek.

Épp ebben gyönyörködtem, mikor kocsikaravánunk máso- dik kocsiján az édesanyám is megérkezett, Magdival, a szop- tatós dajkával s legkisebb húgaimmal. Lassanként, egymás után, ott voltak a többi kocsik is. Lázás gyorsasággal folyt a bebútorozás, rendezkedés egész nap. Estére már tűrhetőnek ismertem el a lakást, noha édesanyámnak abban a vidám né- zetében, hogy itt igen kedves, kedélyes nyaralás fog esni, ak- kor sem, utóbb sem osztoztam. Egy nemzedéket már a közvet- len utána következő nemzedéktől is szembetűnő ízlésbeli kü- lönségek választanak el. Az előző nemzedék valamivel min- dig egyszerűbb, megelégedőbb, mint a rá következő; majd- nem azt merném mondani, hogy fiatalabb és naivabb. Gyer- mekeink rendesen finnyásabbak, igényteljesebbek, mint mi, mert ha egyéni életük szerint fiatalabbak is nálunk, voltakép-

pen már egy idősebb emberiség jelen meg bennük. A mi apáink és anyáink nemzedékének a fürdőhelyeken még nem volt egyébre általános és feltétlen igénye magánál a fürdőnél. Kéj-lakokat, hoteleket, penziókat ők még egy ideiglenes, gyorsan, vidáman tovamúló évadra nemigen építettek. Ilyenek is voltak ugyan már Füreden s egyéb helyeken, de csak kevés mulató, bálozó társadalmaskodó számára. Siófokon s a többi igazi jó balatoni fürdőhelyen, mindenki csak olyan vagy még rosszabb parasztházakkal érte be, mint mi. S nekik még tetszett ez a kezdetlegesség, nekem már nem.

Siófokon nagyon egyhangúnak találtam az életet. Semmi egyéb célját nem láttam, csak azt, hogy minden délelőtt el kell mennünk fürödni a Balatonba. Ez nem éppen rossz, de nem is nagy mulatság. Mire már, a más gyerekekkel való fecskendezős háborúba keveredés folytán, azzá lenne, kikergetik az embert öltözni. Mindig öltözni! Éppen nekem, aki máig sem tudok ennél unalmasabbat és semmiben sem vagyok lassúbb és tétozóbb, mint ebben. A fürdés után estig csapkodhattam a legyeket lombsátor-ebédlőnkben, melynek zöldje mihamar zörgős, száraz, poros avarrá aszalódott. Estefelé a legyeket felváltották a szúnyogok s azokat csapkodhattam. De hiába csapkodtam agyon akármennyit, éjjelre még mindig maradt belőle annyi, amennyi rosszindulatú „zi-zi-zi” dalával agyamban is kétségbeesett hadakozásra dühítsen.

Csoda-e, ha nyűgösebb, veszekedőbb, kelletlenkedőbb voltam, mint valaha?

Édesapám csak néhanapján jött el látogatásunkra, mert ő már elfoglalta volt Pesten a hivatalát, melyre az alkotmány teljes visszaállítása után meghívták. Tanácsos volt az igazságügyi minisztériumban. Valahányszor elnézett hozzánk s megkérdezte, hogyan viselték magukat a gyerekek, rólam mindig nagyon kedvezőtlen jelentéseket kapott. Hogy mindent lefitymálok, mindenkit kigúnyolok, vérig bosszantok, a megrovásokat, sőt, az édesanyai veréseket is csak „lerázom magamról,

mint a pudli a hideg vizet”. Szóval, hogy én egy „szatirikus, cinikus gazember”¹³⁰ vagyok. Macskakörmök közé tett jellemzéseim szó szerint való idézetek az ellenem sűrűn emelt vádakból. Hogy mi a „szatirikus”, meg a „cinikus” még nem értettem, de hízelgett hiúságomnak, hogy rólam már zsöngé koromban ilyen különös hangzású idegen szavakat mondanak. Édesapám keményen ráncolta rám a bozontos szemöldökét s kimondta az ítéletet, hogy engem be kell adni a siófoki zsidó iskolába, mert különben az egész család nyaralását elrontom. Át is vitt hamarosan a helybéli zsidó doktorékhoz, akik azon a nagy térségen, mely a mi lakásunk után a tó felé következett, farácsos oszlopokkal kerített, derék úri házban laktak. Ámbár nyomott bűneim és elítélt voltom tudata, a doktoréknál jól esett megint egyszer úriasabb lakásban körültekintennem. A doktor kedves bácsi volt, s nálam nagyobb fiai is nyájasan foglalkoztak velem. Közben, vigasztalásomra, azt is kilestem, hogy édesapám, akárhogy ráncolta is rám otthon a szemöldökét, itt mosolyogva, sőt rosszul rejtegetett apai dicsekedéssel beszéli el a doktornak a „szatirikus, cinikus kis gazember” némely incriminált¹³¹ mondását és csínyét.

Másnap már, a doktori protectióval¹³², bevettek a zsidó iskola első osztályába. Harmadnap onnan már ki is csaptak, mert megtéptam a nyeszlett kis felvigyázónőt (ez az iskola már akkor is a coeducatio¹³³ rendszerét űzte), aki rakoncátlan zajongásomért felírta a fekete táblára fehér krétával a nevemet. Közben még az a szerencsétlenség is megészt velem, hogy mindjárt amint először mentem ki az iskolából, a zsi-bongó zsidó gyerekek zaja közt, a paraszt fiúk pogromot¹³⁴ rendeztek és „mit gefangen mit gehangen”¹³⁵ – engem is csúnyán megkergettek. Ha nem lettem volna kitűnő futó s nem tűntem volna el idejekorán a Sió-part lejtője mögött, bizonyosan jól el is vertek volna. Így ez már csak egy nappal utóbb és otthon történt meg velem és nem zsidóüldözésből, hanem épp ellenkezőleg, a szegény kis zsidó felvigyázónő

megtépázásáért. Egyúttal otthon azt is belátták, hogy olyan botrányos, durva kölyket, mint én vagyok, lehetetlen leányokkal egy iskolába járatni.

Nem tudom, ezért lettem-e aztán otthon tűrhetőbb, vagy tán inkább csak azért, mert az egyhangú siófoki életbe egy kis mulatságos elevenséget hozott Bárány Dénes bácsi, aki utóbb gyakran ellátogatott hozzánk Bogláráról s néha megsétáltatott, megkocsikáztatott, sőt meg is csónakáztatott bennünket. Végtelen kedves, vidám, előkelő fiatalember volt ez a Dénes bácsi s egészen más, mint mindenki más, akit addig ismertem. Bajusza és álla akkoriban le volt beretvélva, ellenben két füle alól egy-egy hosszú, szépen rendezett, puha, szőke pofaszakáll csüngött alá. Gyönyörűen szabott, hol kék, hol tubákszínnű quekker-kabátot¹³⁶ s különös, bő pantallót viselt, fehér kamáslival¹³⁷. Lábán lakkcipő, fején fehér cilinder, mely a teteje felé szélesült ki, éppen mint az ott látott vasút lokomotívjainak¹³⁸ kéményei. Mindenkitől azt hallottam, hogy Dénes bácsi olyan, mint egy igazi angol, tehát én is meg voltam róla győződve, hogy tökéletesen olyan.

Idővel a két bátyám is odakerült Siófokra a pápai nevelésből. Az idősebbik, Ferkó, csontvázsoványan, halálsápadtan s oly gyöngén, hogy sokáig jártányi ereje sem volt, mert Pápán typhust¹³⁹ állott ki s az nagyon levette a lábáról. Úgy üldögélt szegény az immár egészen zörgősre hervadt lombsátor alatt, mintha moccanni sem tudna. Hanem azért, mikor egyszer megpillantotta, hogy a háromesztendős kis öcsénk a ház előtt egy szekér előtt szalad, melynek lovai megvadultak – pillanat alatt kiugrott az utcára s villámgyorsan, csodaügyesen kapta fel kis öcsénket az ölébe, éppen, mikor az már a lovak elé esett.

Ezt az igazán hősiés életmentését, melynek sóbálvánnyá dermedt szemtanúja voltam, sokkal áhítatosabban bámultam meg, mint egy évvel előbb azt, mikor a Kaposból kihúzott fiút fejtetőre állította, hogy kirázza belőle a vizet.

A Kozma család 1873-74 körül

*A képen balról jobbra: Kozma Andor, Kozma Lóránt, Kozma Sándorné Dóczy Regina, Kozma Erzsébet, Kozma Ilona, Kozma Regina, Kozma Ferenc, elől Kozma Mária és Kozma Antónia
Borsos József felvétele*

Mikor már Ferkó is egészséges volt, édesanyánknak az lett a humoros kedvtelése, hogy az ő egész gyerekseregét csapatba rendezte s mind a nyolcunkkal egyszerre indult sétára. Elöl az élen szoptatós Magdi, ölében legkisebb hógunkkal; mögötte párban kis öcsénk egy kis hógunkkal; utánuk én egy nagyobb hógunkkal; aztán egy bátyám egy nénémmel; végül édesanyánk Ferkó bátyánkkal, akit a typhus szembetűnően megnyújtott. Rendesen a Siónak csatornává ástott medre mentén sétáltunk végig, ahol aztán az már a Balatonba nyílik. Így utunk a Füred és Siófok közt közlekedett Kisfaludy gőzhajó állomása mellett vezetett el. Sétánk legtöbbször a gőzhajó érkezése idejében történt, s édesanyánkat, aki még – sok

*A Kisfaludy gőzös a balatonfüredi kikötőből Siófokra indul,
1860-as évek*

gyermek dacára – szép fiatalasszony volt, igen mulattatta, hogy a hajóról kitóduló jövevények meg-megkérdezték: miféle gyermekóvó- és nevelőintézet vonul itt el ama fiatal hölgy felügyelete alatt.

Így múlt el lassanként a siófoki nyár. Már zabtallóról fújt a szél¹⁴⁰, dinnye és szőlő került az asztalra, a napok mind rövidebbek lettek, a reggelek és esték hűvösebbek, a fecskék sűrű csoportokban cikáztak a tó tükre felett – nekünk is indulnunk kellett Pestre.

Nem egyszerre indult az egész had. Édesapánk jött le Pestről, hogy ő mozdítsa meg először az első gyerekszállítmányt. Én ebbe osztattam be harmadmagammal. Legidősebb bátyánk és a négy legkisebb édesanyánkra maradtak.

S az első szállítmány egy szép szeptemberi napon vasútra rakódva édesapánkkal megindult Pest felé.

V.

Pest és Buda

Első vasutazásom élvezésében korlátozott édesapám szigorú felügyelete. Veszteg kellett ülnöm azon a helyen, ahova az ő szava parancsolt s tekintete szinte odaszögezett. Arról, hogy kedvem szerint ujjongjak az eladdig sohasem tapasztalt gyorsaságnak, hogy kidugjam fejemet az ablakon, hogy bukfencet vessek a kipárnázott ülésen, vagy hogy velem együtt illedelmes magaviseletre kényszeredett két testvéremmel veszekedjem, szó sem lehetett. Csak azzal szórakoztam, hogy vagy a távirópóznákat számlálgattam az ablaküvegen át, mialatt feltűntek s mögénk hanyatlottak, vagy a vonatzakatolás ritmusát egyeztettem össze magamban valamely eszembe jutott vers és nóta ritmusával. Az alig várt állomásokon a hirtelen elcsendesedés, majd a táviró csengő csilingelése, a továbbindulást jelző harangkongatás, a vasutasok hivatalos kiáltásai s a gép éles füttye, meg a lassú indulás közben hallatott pöfögő hangjai mulattattak. Ezeket a hangokat szerettem volna rögtön utánozni, de az apai tekintély miatt nem mertem.

Amily gyorsan múlt az idő a felnőtt embernek, oly végevárhatatlan hosszú a gyereknek. A gyermekkorban egy esztendő örökkévalóságnak tetszik s még a tűnő órák és röpké percek is ösmeretlenek. A harmadik állomáson, már türelmetlenségem legyőzte félelmemet s kérdezgetni kezdtem édesapámat: „nem jön még Buda?” Hallván tőle, hogy az még messze van, egy-két újabb állomásig megadtam magam elunt sorsomnak. De aztán jött egy nagy állomás, ahol sok ember zibongott, nagy volt a kiabálás, a kocsiajtókat is kinyitották s édesapám is kiszállni készült, arról azt hittem, hogy ez már bizonyosan Buda. Kisült, hogy még ez is csak Székesfehérvár. De ezért a csalódásomért legott nagy vigasztalás jutott osztályrészemül. Édesapánk tudniüllik mind a hármunknak egy-egy pár forró

frankfurti kolbászkát hozatott megfelelő tormával és sós kivel. Akkor ettem életemben először frankfurtit, és pedig olyan csoda jót, hogy azóta annál jobbat soha, még Frankfurtban sem. Nem is mulasztom el máig sem, valahányszor utam a székesfehérvári állomáson visz át, az ott először ízlelt felséges falat megismétlését. És, valószínűleg a gyermekemlék csodahatása folytán, még mindig azt képzelem, hogy sehol a világon nincs a fehérvári frankfurtihoz fogható.

Fehérvár után alkonyodott s a vasúti kocsi mennyezetének közepén már pislákol az olajos üvegfélgömbben úszkáló mécskanóc. A sűrűdő esthomályban nemsokára ezt a szerény csillagot is hamar elvesztette álomra zárult szemem. Édesapám ébresztett fel utóbb s figyelmeztetett, hogy ügyeljünk, mert néhány perc múlva egy alagúton fut majd át a vonat, azután pedig mindjárt Budán leszünk. Meg is magyarázta, hogy az alagút egy hegynek az átlyukasztása, vagyis a föld alatt visz át. Ez roppant érdekes, fantasztikus valami volt nekem. Izgatottan vártam az alagutat – s no most!... Az ablaküvegen kívül egyszerre egészen vakká vált a sötétség, a vonat dübörgő zakatoló zaja hirtelen eszeveszettül megsokszorozódott. „Az alagút!” – kiáltám, szinte magamon kívül a meglepetéstől... és már vége is volt. Az eszeveszetté sokszorozódott zaj egy surranással visszahanyatlott a rendes zakatolássá, az ablakon kívül a vaksötét eltűnt, a távlatos éjben fenn csillagok, lenn a földön szerteszét, közel és távol nagyobb és kisebb lámpavilágok ragyogtak. Hosszan elnyújtott éles gépfütty, a robogás csitul, az iram lassúdik. Lágyan gurulunk be a kivilágított pályaudvarra, ott emberek lótnak-futnak, kiabálnak, álldogálnak, integetnek... megállunk. „Buda, Ofen, aussteigen... tessék kiszállni.”... „Trager!”... „Bitte gleich!”¹⁴¹... A kocsiajtót keményen felszakítják. Édesapám leadogatja a csomagokat és minket, gyerekeket. Megérkeztünk a Déli vasút budai végállomására.

A Déli vasút egykori állomása

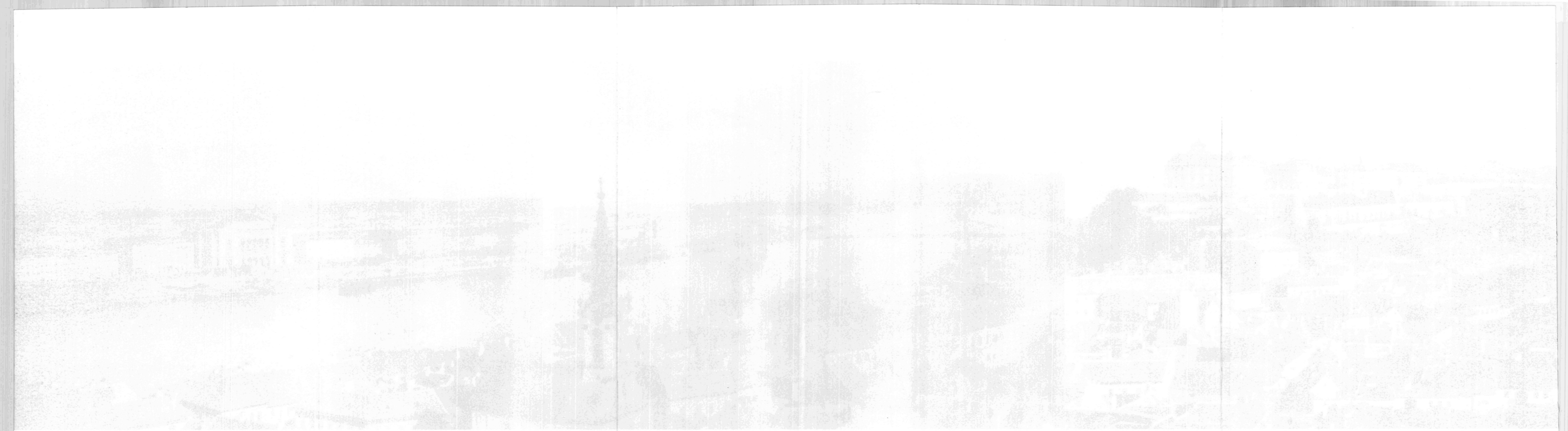
Szeretem ezt az állomást, mert ez most, félszáz esztendő után is szakasztott ugyanaz, aki akkor volt. De általában, az egész Déli vasút kedves nekem, mert nincs több ilyen konzervatív intézmény ezen a sivárul elmodernizált földtekén. Még a menetrendje sem változott meg. Az én 1867. évi első megérkezésem Budára a Balaton felől éppúgy esti 9 órára esett, mint ahogy azóta is mindig és most is, a menetrend szerint pont ebben az órában kell, vagy legalább kellene megérkeznie ugyanazon állomáson, ugyanannak a vonatnak. Csak az akkori vonat volt valamennyivel szebb, mint a mostaniak. A lokomotívok felül széles, tölcésér forma kéményei ugyan még ma is a régiéek, de a vaskocsik most már mind egyaránt feketék, míg akkoriban még az első osztályúak szép, fényezett sárga, sőt, néha sötétzöld vagy piros színükkel tarkították a vonat egyhangúságát. Én azidőt a második osztályon utaztam s irigyeltem az első osztályú utasokat a sárga kocsióért. Most, ha az első osztályon utazom is, engem a kitüntető színekülönbségért sem irigyelhet többé senki.

Az állomásról fiakkereen hajtattunk el a Hotel Frohnerba, mely Continental szálló néven még ma, mikor ezt az emlékezést írom, szakasztott abban a formában van meg a Nádor utca sarkán, amelyben akkor, éppen félszáz esztendővel ezelőtt, megszerettem. Kocsink oda az alagúton és a Lánchídon vitt át. Az alagút már nem volt nekem egészen újság, mert hiszen alig fél órával előbb vasúti alagúthoz is volt szerencsém, de azért ez a másik, melyen nem rohantunk át olyan hamar, gázlámpáival és forgalmasságával szintén megkapott. Mikor pedig a dunai nyílásának nagy ívén át szemembe ötlött, majd mihamar teljes nagyszerűségében elém meredt a kivilágított Lánchíd, az elámulás gyönyörűségének oly nagy érzése fogott el, mely még a legelső Balaton-parti elragadtatásomat is felülmúlta.

Igaz, hogy szüleim, akik keresztül-kasul szépet szerető kultúrlelkek voltak, már kicsi koromban is beszéltek előttem a szépről s figyelmeztetgettek annak nagy ideális becsére, de azért bizonyos, hogy a szépnak azt a rajongó szeretetét, mely bennem igen korán hatalmas érzésül jelentkezett, nem annyira a szavaikból tanultam, mint inkább vér szerint örököltem át tőlük. A Lánchídon való első átkocsizásom számomra azóta átélt ötven esztendőm folyamán nemcsak édes emlékem maradt, hanem számtalanszor fel is újult bennem, mint mindig friss, mindig meglepő, igaz gyönyörűség. Sohasem mentem és sohasem megyek át ezen a remek hídon emelkedett érzések nélkül. S a világ bármely táján lépjek is valamely nagyszerű hídra, rögtön fölmerül képzeletemben s szinte ott lebeg a szemem előtt a mi karcsú, büszke Lánchidunk a maga zengő építészeti pompájában, azzal a hatalmas folyami és kettős-városi ragyogó látománnyal együtt, mely hozzá tartozik. És mindig újra meg újra tudok ujjongani, hogy akárhol akármi efféle szépet látok is, ennél szebbet és ilyen szépet másutt nem láthatok. S valamint a holtig híven szerelmes, öreg férjnek a felesége álomképe nem egyszer úgy jelen meg, ahogy azt egy

*Pest-Buda panorámaképe a Gellérthegyről, 1863.
Fotó: Indrikó*

View of the city of ...

régmúlt, fényes, báli estén először pillantotta meg, a Lánchidat én is gyakran úgy álmodom el, ahogy valamikor legelőször tűnt elém. Könnyűden reng csillagos ég felé emelkedő, harmonikus oszlopain, melyek alatt a nagy, rejtelmes, sötét víztükör visszaszikrázza az égen és földön kigyulladt fények tündöklő özönét.

A szobát, melybe a Frohnerben szálltunk, ma is meg tudnám mutatni s el tudnám rendezni a bútorzatát úgy, ahogy akkor volt. Ablakai a Széchenyi utcára néztek, éppen arra a szemközt lévő egyemeletes sarokházra, amelyre édesapám azal figyelmeztetett, hogy az a Nádor utca 23. számú háza, a gróf Czebriáné – és abban lesz majd a mi állandó lakásunk, mely azonban még nem kész. A mi ablakaink abban azok lesznek, melyek szintén ide, a Széchenyi utcára nyílnak; ott kezdődnek, ahol a ház Széchenyi utcai fala végződik. Ez a ház, melyben első pesti állandó lakásunk volt, ma is megvan; de már háromemeletes, anélkül, hogy a régi részein bármi egyéb változott volna, mint a házszám, mely most Nádor utca 27.

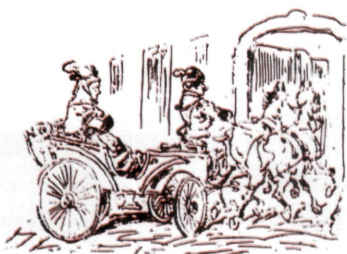
A hotel-élet nekem nagyon tetszett. A fecskefarkú, frakkos kellnert (a pincér szót még akkor nem ismertük), roppant ügyes emberül bámultam meg, különösen reggel, mikor a kávéeseményekkel, poharakkal, szalvétákkal és péksüteményekkel bőven megrakott nagy tálcát, csuklóban visszahajtott s feje fölé emelt bal tenyerén könnyűden egyensúlyozva robbant be a szobánkba. Ez is, meg a fehér pártás szobaasszony is nyájasan mosolyogtak ránk, gyerekekre s beszéltek is hozzánk, de németül. Ekkor derült csak ki két velem lévő testvérem előtt, hogy én mégsem tanultam meg Gleichenbergben németül, mert hisz' én éppúgy nem tudtam a pincérrel és a szobanénivel beszélni, mint ők. Persze, én azzal mentegetőztem, hogy a német beszélést már elfelejtettem, de azért mindent értek. Aztán tolmácsoltam is, hogy mit mondtak voltaképpen azok a németek, s nem is lehetetlen, hogy valóban azt mondták, amit én tekintélyem helyrezökentése céljából,

BUDAPESTI KALAUZ

hogy lehet kitalálni ^{vagy} cím nélkül ki melyik utas hova száll ?

„Mátyás király.”

„Arany sas.”

„Fehér hattyú.”

„Frohner.”

„Magyar király.”

„Europa.”

A Borsszem Jankó karikatúrája a főváros egyes szállodáinak
jellegzetes közönségéről

testvéreimnek a magam eszéből rögtönöztem. Hogy ti, mi jó gyermekeknek látszunk, különösen én stb. stb., hogy ők szeretnek is bennünket, különösen engem, stb. stb. Amin végül is kissé összevesztünk, de nagy botrány nem lett a dologból, mert már a pártás szobanéni bevezette hozzánk a felügyeletünkkel megbízott némbert, akit immár eltávozott édesapánk megbízásából fogadott.

Ez egy tenyeres-talpas tót¹⁴² asszony volt s szintén nem tudott egy szót sem magyarul. Egyáltalán, ki tudott még akkor Pesten magyarul!... Ha nekünk, vidékről jött magyar gyerekeknek Pesten magyar beszéd ütött az utcán fülünkbe, boldogan figyelmeztettük rá egymást, mint ritka csodára. Budán pedig a múlt század hatvanas éveiben még egyáltalán senki sem beszélt magyarul. Itt a magyarkodás nagy lassan indult s csak a huszadik század elején kezdett az utcákon is észrevehetővé válni. A mi fentebb említett tót asszonyunk azonban jelbeszéddel mégis megértette velünk, hogy elvisz bennünket s megmutatja nekünk a várost. Nagy örömmel indultam vele.

Legelsőül a hotellel ferdén szemben kezdődött, roppant kaszárnyát, az Újépületet¹⁴³ (akkor Nájgebáj-nak nevezték) bámultuk meg s a kapujából kirajzó temérdek katonát, jobbára kakastollas kalapú jágerokat¹⁴⁴. Majd a Széchenyi sétateret jártuk be, mely a Nájgebáj falán innen zöldellt. Volt benne a közepe táján egy terjedelmes, földszintes vendéglő-épület, de ilyet már láttam vidéken is; de volt még egy szikvi-zes és szörpös fehér bódé is, melyet inkább méltányoltam, mert ilyet még azelőtt nem láttam. Aztán visszakanyarodtunk s végigmentünk a Nádor utcán a József térig¹⁴⁵. Nagyjában ez a vidék akkor is olyanforma volt, mint most. Mindössze a házak voltak egy-két emelettel alacsonyabbak, de földszintes egy sem volt s ennek én nagyon örültem s Pest nagyvárosiaságát meglegedetten méltányoltam. A Nádor utcában legszebbnek mégis a Mérleg utca sarkán lévő fűszerkereskedés nagy címtábláját találtam, melyre három mosolygó kengyel-

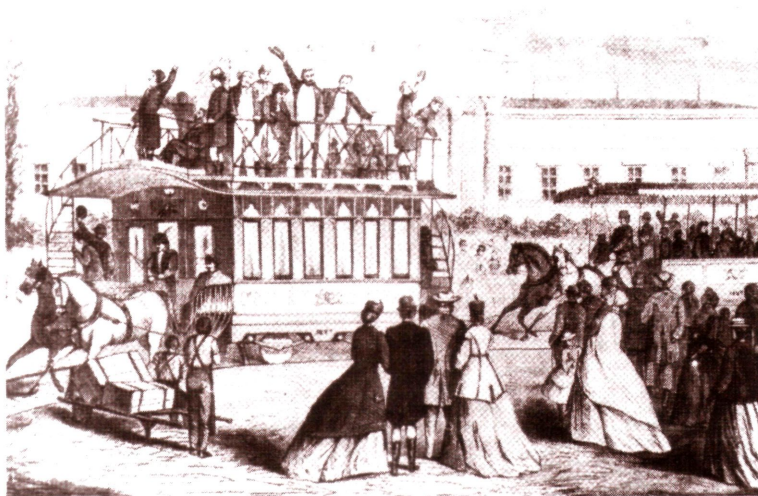

*Az Újépület az Országház kupolájából 1897-ben,
a lebontás évében*

futó volt festve életnagyságban, a lehető legélénkebb színekkel s magyarul is rajta volt a felírás: „a három futárhoz”.

A József tértől az Erzsébet tér kerítése mentén a Marokkói utcán a Váci útra mentünk. Ott egy-két régi, nagy, négyemeletes ház no meg a lóvasút¹⁴⁶ dobogtatta örömmre nagyvárosi-asságra epedő szívemet. Viszont azonban a sok, züllött, egy-két emeletes s akárhány mocskosan terjengő, földszintes épület megint lehangolt s az állványokkal s építőanyagokkal körülrakott, épülőfélben lévő bazilika¹⁴⁷ magasba törő, iromba¹⁴⁸ kusza tömege a széles, poros, kellemetlen, hosszú utat az én szemem részére még ziláltabbá tette.

Ezen az úton, csakúgy, mint akkoriban minden pesti utcán, a tüzelőfát még a házak előtt, a járdán fűrészelték és vágták. A favágók és fűrészelők többnyire tót emberek és asszonyok voltak. A mi tótasszony felügyelőnőnk ezek közt sok ismerősre és atyafira akadhatott, mert sok helyen megállt, elpovedált¹⁴⁹ velük, itt-ott ivott is a pálinkás üvegükből, sőt, segí-

*A pestiek ünneplik a tömegközlekedés újdonságát,
a lóvasutat, 1866.*

Korabeli fametszetről készült fotográfia

tett húzni a fűrész t s néhány tuskó felbaltázását is megkísér-
tette.

Ami mindezen kívül feltűnt nekem, az a sok szekér volt, melyek mellett kimondhatatlanul szurtos és toprongyos férfiak s nők ballagtak, hajtva a szekerekbe fogott szamarakat és kutyákat s folyton „Wosszá kauf”-ot, (Wasser kaufen¹⁵⁰) kiabálva. A szekereken tudniillik puttonyok voltak felzsúfolva, amelyekben és amelyekből Duna-víz lotyogott. Ez volt akkor a pesti vízvezeték. A sok ízetlenség közt, mely előzetes nagyvárosi fogalmaimat zavarta és csüggesztette, a kocsikba fogott kutyáknak bocsátottam meg leginkább.

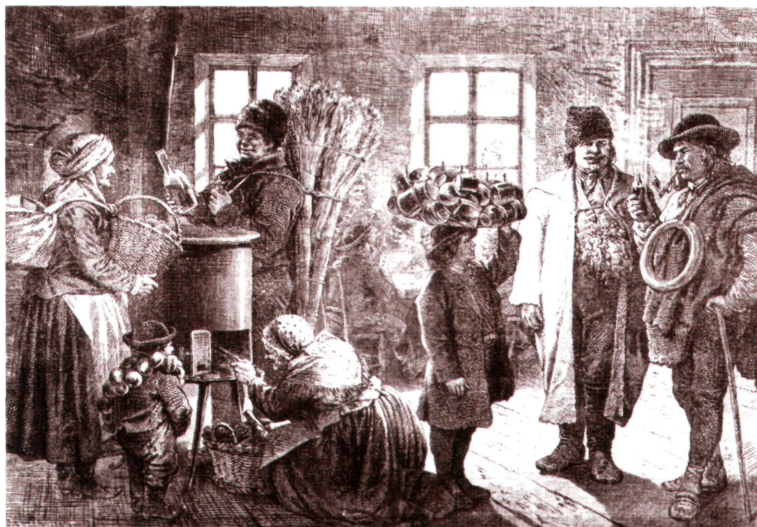
Ezeket nagyon sajnáltam, mert akárhogy erőlködtek, mindig ütötték-verték szegényeket. A rendőrök, akiket akkor drabantoknak¹⁵¹ hívtak s bizony, züllött, öreg bakáknak látszottak, éppoly nyugodtan nézték el a szünetlen állatkínzásokat, mint most szokták a deli sisakosok.

Favágók
Jankó János rajza, 1871.

Dunavizesek a pesti parton
Sterio Károly rajza, 1855.

Lebuj az alsó Duna-parton

*Jankó János rajza jellegzetes árusokat és egy drótost örökít meg.
1872.*

Új és nagyon vonzó volt még számomra a pesti utcákon a sok verklis¹⁵², akiknek magyar nevezetük kintornás volna, ha ezt a gúnynevet komolyan vehetnők. Két fajtájuk versengett akkoriban a népies zenekedvelők rézkrajcárjaiért. Voltak olasz verklisek, akiknek nyakában lógott a sípláda, mely fuvolahangokon tremolózott¹⁵³ szinte kizárólag olasz operamelódiákat. Maguk a sípládások is vagy valóban taliánok¹⁵⁴, vagy legalább taliánoskodó kucséberek¹⁵⁵ voltak. Kifúrt fülcimpájukban sárga bouton¹⁵⁶ csillogott, vállukról rongyos karbonári gallér¹⁵⁷ fityegett, s mialatt fél kezükkel a sípláda csavarát forgatták, másik fél kezükkel széles peremű, züllött, puha kalapjukat nyújtogatták a krajcárokért. Az érzékenyebb operamelódiákat a maguk olasz szövegű énekével kísérték, sokszor igen csinosan, de még sípládájuknál is nyavalyásabban tremolózva. A másik fajta közönséges verklisek,

kerekeken tolták vagy kutyákkal húzatták zajos, recsegő, rekedt, harmonikahangú, durva, cseh verkliiket. E ládák oldalain azonban rikító színű képek a hallgatók szeméit is mulattatták; sőt volt olyan verklis is, melyen a képek helyén a zenére cifra kis figurák táncoltak. Az ilyen attrakciókkal aztán ezek a közönségesebb fajta cseh-német-tót verklisek hamar legyőzték a zeneileg mégis finomabb, olasz konkurenciát.¹⁵⁸

Egy-két napig egyebet sem tettünk, csak a pesti utcákkal ismerkedtünk a tótasszony vezetése alatt. De aztán megérkezett édesanyánk is a többi testvérünkkel, s a tót asszonynak s az utcai kódorgásnak búcsút kellett mondanunk. Az anyai felügyelet inkább a szállóbeli szobáinkra szorított bennünket. Én a falak között szűknek találtam a helyet s nem értem össze testvéreimmel. Valamely új szobai mulatságot kellett magam részére keresnem, olyat, melyhez nem szükséges játszótárs, akivel az összeveszés mindig elkerülhetetlen. Kerestem és találtam. Édesanyám asztalán két verses könyv hevert. Az egyikről bizonyosan tudom, hogy Szász Károly¹⁵⁹ műfordításkötete volt. A másikban szintén idegen költők magyarra fordított versei voltak, de a fordító nevére nem emlékezem bizonyosan. Úgy rémlik mégis, mintha vagy a könyv címlapján, vagy legalább egy-két fordítás alatt a Tolnay Lajos¹⁶⁰ nevet olvastam volna. Ezzel a két verskötettel félrevonultam a legelhagyottabb vendéglői szobánk ablakzugába s lázban égő arccal, sokszor könnyező szemmel, néha zokogva és borzongva hamarosan felfaltam mind a két könyv minden betűjét. Lehetséges, hogy nem értettem meg minden verset, de bizonyos, hogy valamennyit érteni véltem. Alighanem sokkal fantasztikusabb tartalmakat álmodtam beléjük, mint aminők valóban voltak, mert szinte meg voltam háborodva ezektől a fordított versektől. Legjobban az a vers tetszett nekem valamennyi közt, amelyikben három holló fenn a levegőben három haldokló lovast követ s előre osztozkodik azok holt tetemén. Lenaunak¹⁶¹ híres verse ez, de persze, akkor még

Lenauról semmit sem tudtam. Egy másik vers is nagyon meghatott; annak ma sem tudom a szerzőjét, mert azóta nem is olvastam. Az úgy kezdődött, hogy valahol a csatatéren „ott fekszik egy holt katona, ...elfeledve, bár vitézül harcola”. Otthon pedig, a holt katona szülői aggódva beszélgetnek harcba vonult fiukról. Az édesanyja egyszer csak balsejtelenesen így sóhajt: „tizenegyen megállt óránk, azt jelenti: elesett.” Ah, mennyit sírtam én ezen a holt katonán!

Versolvasásomban senki sem zavart, sőt, mindenki örült rajta, hogy az engem teljesen leköt s így nincs örökké veszekedés a kevés és szűk szállodai szobába szorult sokgyermekes családban. Mert azt, mint való igazat őszintén megállapíthatom, hogy valahol csak én gyermekkoromban gyerekekkel, különösen testvéreimmal együtt voltam, ott mindig veszekedés volt. A házi felsőbbség ítélete szerint pedig az rendesen az én maradhatlan gúnyolódásaimból kerekedett s az én emlékezetem szerint rendesen az én megveretésemmel végződött.

A Frohnerban különben csak néhány napig maradtunk, azután, mert a szomszédos, állandó lakásunk még mindig nem készült el, egy-két hétre átköltöztünk Budára, a Császár fürdő közelébe, a Gyógyforráshoz címzett, régies, egyemeletes vendégfogadóba. Nekem ez is tetszett, különösen azért a csodájáért, hogy az emeletre, melyen a mi szobáink is voltak, a földszinti konyhából egy kis liften húzták fel az ételt. Emellett az is szép volt ott, hogy a fogadó udvarának háttérében szirtes, növényzetes hegyoldal tolult fel, melyre tilos, tehát mulatságos volt felmászni. Aztán a közeli Császár fürdő kertjében, mely akkor roppant elegáns divat-mulatóhely volt, sokszor szólt a zene és sok közönség kavargott. Legfőbb emlékem a gyógyforrási kalandjaim közül mégis az, hogy egyszer az ablakunk alatt harsogó katonabanda után elszaladtam s az volt a tervem, hogy majd a katonák közé keveredve ingyen megyek át a Lánchídon Pestre. Győztem is a poroszkálást a katonák porában egészen a Bomba térig¹⁶², de ott

*A Császár fürdő a Zsigmond utcával, 1880-as évek
Ismeretlen fényképező*

már kétségbeestem, hogy az a Lánchíd sehogy sem akar közeledni – s halálos fáradtan visszavánszorogtam haza. Ott már azt hitték, hogy elvesztem, de mikor már megkerültem, hamar megvizsgáztalódtak a rosszpénzre vonatkozó, ismeretes közmondással. Kikapni kikaptam, de legalább kárpótlásul azzal dicsekedtem, hogy csakugyan átsétáltam a katonák közt a Lánchídon és vissza.

Végre, október elején, mégiscsak benn ültünk már állandó, pesti fészünkben, a Nádor utca 23 szám első emeletén. Bizony szűkecske fészek volt az a régi, tágas, kaposvári, kertesház után. Mindössze három szobánk volt a Széchenyi utcára s még kettő az udvarra. Nemsokára hozzá is kellett vennünk még egy kis szomszédos udvari lakást, hogy valamivel jobban férjünk el. Kívülünk az emeleten még gróf Festetics Leó¹⁶³ lakott, a Nemzeti Színház akkori igazgatója, akinek, az én örömmre, volt egy vizsla kutyája. Ez a vizsla lett a házban az én

legjobb barátom. És még egy kisebb lakás is volt az emeleten a mienk és a grófé között, melyben egy igen tiszteletreméltó úrnő élt nagy csendben és rendben egyetlen fiával és egyetlen fiának. Ez a fiú már nálam öt-hat esztendővel idősebb, magas, komoly diák volt. Miközttünk legendák terjedtek el derékségéről s rendkívüli szorgalmáról. Ezért én szent borzalommal néztem rá s igen megijedtem volna, ha egyszer megszólít. De ezt sohasem tette. Nemcsak hozzám nem szólt soha, hanem még barátomhoz, a gróf vizslájához sem, pedig mi ketten sokszor elébe botlottunk a lépcsőházban. A mi róla költött legendáinkat különben, idővel teljesen igazolta. Kitűnő tudós lett belőle, egyetemi professzor s a magyar esztétikai irodalomnak nagysága. A földszinten, a sarkon egy pékbolt volt, a Nádor utcai részen egy pálinkás bolt. Az utóbbiban a boltost Kohnnak hívták, akiben először ismertem meg azt a fajtaját a kis zsidó polgároknak, akik, bármi szerény legyen is az üzletük vagy mesterségük, magánéletükben jóra való kultúremlők igyekeznek lenni, családi életükben pedig gondos, szerető férjek és apák. Kohn úrnak fiaival utóbb együtt jártam az elemi iskolába, ahol azok a legjobb nevelésű s legrendesebben ruházott tanulók közé tartoztak. Ki is tanultak minden kis, közép- és főiskolát kitűnően. Ma is élnek, immár mint gazdag, úri emberek. Vagyonukat maguk szerezték. A régi Kohn nevet, igen helyesen, más magyar névvel váltották fel; de ennek dacára sem hiszem, hogy ne gondolnának ma is kegyelettel arra a Kohnra, aki nekik, ha pálinkás boltjából visszavonult a családi szobába, minden áldozatra kész, jóságos és okos apjuk volt. A földszinten lakott még, természetesen, a házmester, illetőleg a házmesterné is. Az utóbbi derék, de rettentő zajos, magyar kuruc-asszony volt. Bizonyára volt neki férje is, de a hang és a hatalom kizárólag a házmesternét helyezte előtérbe, aki mögött a házmester elűnt, megsemmisült.

Nem lakott a házban, de szinte annak tartozéka volt, oly gyakran jelent meg az udvarán, egy fekete körszakállas, halovány arcú, kopasz fejű, vak, utcai énekes, aki dalait gitárral kísérte. Zsidó bácsi volt, de én nagy magyar hazafinak tartottam, mert mindig azzal kezdte, hogy „Hazádnak rendületlenül lédj hífe óh modjor!” Öblös, gutturális¹⁶⁴ hangon és szinte fenyegető komolysággal énekelte ezt. Éreztem, hogy intelme rám nézve is feltétlenül kötelező. Aztán énekelt német dalokat is, de végül megint mindig magyarul sírta-ritta el, hogy „nem volt párja o foloban Kherekes Ondrásnak” és hogy azt, amikor elvitték katonának, mindenki siratta – „oh de legjobban sirotta szeretűje Piros Ponna.” Ez a nótavég már kétségbeesett jajveszékelésül hangzott s engem valósággal megrémített, bár nem értettem, hogy mi nagy szerencsétlenség van abban, ha valakit besoroznak katonának. Akkor még az ilyen énekeseken és verkliseken kívül lenhajú német és cseh, hárfás leányok is jártak az udvarokra. Nemkülönbben handlék¹⁶⁵, drótosok, köszőrüsök, üvegesek, vízárusok és mindenféle egyéb árusok, csont- és rongyszedők, patkányirtók – s tudom is én még mik, akik szintén valamennyien valamely énekszerű kiabálással verték fel a házat. Nem is volt abban naphosszat soha teljes csend. Ha mégis lett volna egy-egy kis köz az egymást felváltogató kiabálók között, azt kitöltötte a házmesterné, aki mindig azért kiabált, hogy mások miért kiabálnak.

Egyszóval, én a pesti házat nagyon mulatságos bolondokházának találtam s mikor már úgylis zengett a sok kiabálástól, sokszor felhasználtam az alkalmat, hogy magam is teli torokkal kedvemre kikiabáljam magamat.

Édesapám azonban egy nap azzal jött haza, hogy már beiratott bennünket fiúkat az elemi iskolába. Mégpedig engem is mindjárt a második osztályba íratott, mert bár soha azelőtt rendes tanításban nem részesültem, olvasni és írni már úgylis tudok. Ami az olvasást illeti, azt csakugyan tudtam is tökéletesen, de az írást illetőleg titkos aggodalom fogott el,

A verklis, 1865.

*Handlé
Jankó János rajza, 1867.*

*A drótos tót
Szemlér Mihály rajza, 1869.*

*Kucséber
Homicskó Atanáz rajza, 1908.*

mert azt én még addig a magam kezével nem próbáltam. Édesapám leolvasta az orromról megszeppenésemet s benne is felébredt a kétség, vajon csakugyan tudok-e írni. Felhívott tehát, hogy írjam le próbául egy papirosra plajbásszal¹⁶⁶ a nevemet. Nem akartam szégyenbe maradni s minden eszemet s ügyességemet összeszedve leírtam, ahogy tudtam. Édesapám megnézi s harsány kacajra fakad. Megmutatja az édesanyámnak, s az is nevetni kezd. A bátyáim, a néném hömpölyögnek nevettükben. Én roppant zavarba jövök s nem tudom, mit hibáztam el. Végre az édesapám azt mondja: „no, mégsem jártál egy napig a síófoki zsidó iskolába, te huncfut; hiszen te visszafelé írsz, jobbról balra.” És én, amint kezembe adja a papirost, melyre felírtam a nevemet, magam is azt olvasom le arról, hogy *idnaB*, Bandi helyett. Mert olvasni írott betűket is helyesen tudtam már, csak az írás technikájával nem voltam még tisztában. Az ugyan csak tréfa volt, hogy a visszafelé írást mindössze egynapos zsidó iskolai kalandom okozta volna, de az tény, hogy első, saját kezű, írott betűimet jobbról balra raktam egymáshoz. Azt hiszem, erre valami testi, ős ösztön indított. Karunk és kezünk úgy van alkotva, hogy eredetileg befelé ügyesebben és könnyebben végzi mozgásait, mint kifelé. A gyermeki jobb kéz tehát bal felé készségesebb, mint jobb felé. Hiszen még ma is, ha rajzolni próbálok, mindig jobbról balra húzom a vonásokat. Így sokszor felismerhetően rajzolom le mások bal profilját; jobbra néző profilok rajzolása nehezemre esik és sohasem sikerül.

Másnapig persze, amikor már meg kellett kezdenem az iskolába járást, a szüleim s idősebb testvéreim útmutatásai szerint tűrhetően megtanultam a balról jobbra írást is.

Az elemi iskola, melybe jártam a Három korona utcában¹⁶⁷ volt, az épülő lipótvárosi bazilikától balra, a második háznak második, kertes udvarán. A ma is álló, derék, háromemeletes ház tágas első udvarából háttérszerű, belső épületszárnyon, a bal sarokban, egy kapunyílás vezetett ebbe a második udvar-

ba, melyben egy földszintes épületben a katolikus elemi iskola volt elhelyezve. Ajtói és ablakai a szomszéd házak magas falai közé zárt, sorvataz zöldű kert-udvarra nyíltak. A nagy, többemeletes épületrészben, melynek kapunyílásán át ide jutottunk, akkor a Hampel-féle kereskedelmi iskola virágzott.

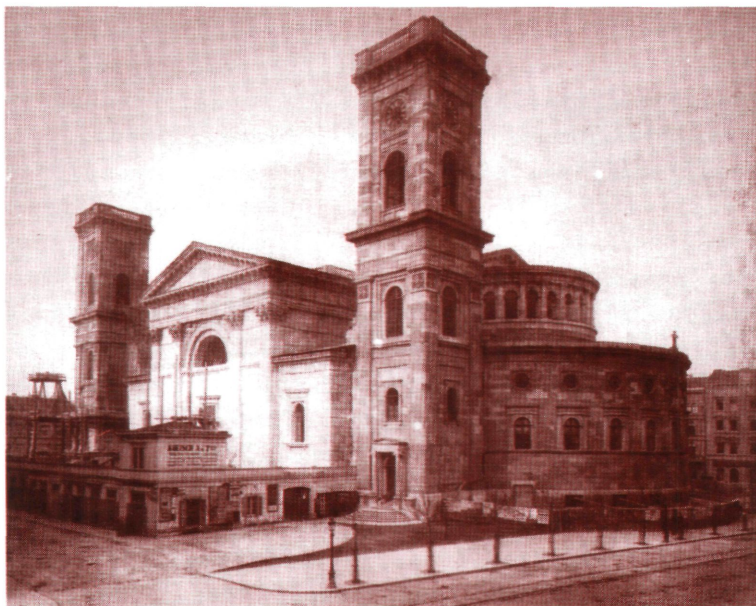
Első elmenetelem a pesti iskolába egy kis tragédiával végződött. Délután kellett megjelenünk, egyelőre csak rövid bemutatkozó jelentkezésre, nekem a második, Sándor bátyámnak a harmadik osztályba. Nem mintha szükséges lett volna, csak mert büszkék voltunk vadonatúj iskolakönyveinkre, mi valahányat csak kaptunk, magunkkal vittük. Alig egy óra múlva megint visszavihettük haza anélkül, hogy az iskolában sor került volna felnyitásukra. Hazamenet azonban a Széchenyi sétatéren két nagy, nyájas legény szólított meg bennünket: „no, kisfiúk, milyen szép könyveik vannak, nem mutatnák meg nekünk?” Dehogynem, ilyen kedves bácsikáknak!... Egy perc múlva már dicsekedve raktuk le elibük egy padra összes könyvterhünket. A kedves bácsikák pedig rögtön felkapták s egyetlen árva ábécét nem hagyva nekünk, röhögve elszaladtak új könyveinkkel. Mi sírva, jajgatva utánuk – de ők hosszú lábaikkal pillanat alatt eltűntek örökre. Csak egy bukdácsolva totyogó, hűdött, öreg bácsi volt a közelünkben és rázta kampósbotját tehetetlenül a zsványok után, miközben kiabált is, de szó nem alakult a hangjából, mert szélütött nyelve csak ide-oda ketyegett a szájában. Ráismertem benne az egy évvel előbb, Gleichenbergben látott hűdött öregre, de sokkal kétségbeesettebb voltam, semhogy tovább barátkozhattam volna vele. Iszonyú sírással és félve rohantunk haza. De veszteségünkért nem kaptunk ki, csak megtanítottak rá, hogy máskor ne álljunk szóba ismeretlenekkel s ha bajba keveredünk ne sírjunk, csak azt üvöltük hangosan, hogy „segítség!” Ezt azután én meg is tettem sokszor, kisebb bajban is. Egy-egy kiskutyának felém közeledése elég volt, hogy fölverjem „segítség!”-ordítással az utcát.

Különben másnap újra felszerelttünk új könyvekkel s az iskolába járás komolyan megkezdődött.

A tanító urat, aki az én osztályomban, a másodikban mindent egymaga tanított, még a római katolikus hittant is, Lejtényinek hívták. Én kálvinista létemre a katolikus hittant éppúgy tanultam tőle, mint a többi fiú, és ez egy csöppöt sem ártott nekem. Lejtényi tanító úr kedves, derék, magyar nadrágos ember volt. Minden brutalitás¹⁶⁸ és lármázás nélkül kitűnően tudott fegyelmezni és tekintélyt tartani, pedig lehettünk az osztályban vagy hatvanan. Minden nap imádkozással és névsorolvasással kezdődött. A névsorolvasásnál mindig akkor kezdtem figyelni, mikor a K betűs első név, „Kapus” elhangzott. Aztán még néhány név jött s végre... „Komora, Kozma” – és az én harsány „jelen” kiáltásom. Összes tanulótársaim közül alig érdekelt más, mint Kapus és Komora. Az előbbi egy akkor jó hírű női szabónak volt a fia. A Nádor utcában az apjának neve nagy betűkkel volt olvasható egy ház emeletén. Ezért irigyeltem Kapust. Különben kedveltem, mert jó kis fekete fiú volt. Ennek dacára egyszer körmöst kapott a különben vajmi ritkán tettelegeskedő tanító úrtól. Még most is magam előtt látom a körmöstől felszisszenő Kapus kínos arcát. Nekem még akkor is fájt az ő körmöse, mikor aznap együtt mentünk hazafelé. Ő már el is felejtette, hogy ez az ő baja volt s engem vigasztalgatott, hogy ne vegyem annyira a szívemre. Ezt a Kapust ötven év múlva is megismertem az utcán. Meg is szólítottam, mint iskolapajtást, de ő annyira nem emlékezett rám s annyira össze tévesztett valami zeneszerzővel, hogy lehetetlen volt vele a barátságot felújítanom. Az emberek általában nem emlékeznek semmire, ki mindenre emlékezem, nem tudok velük boldogulni. Komora pajtásom hosszúképű, nehézkes, osztrák gyerek volt, az apja gyalogos kapitány s az Újépület kaszárnyában laktak. Őt meg azért irigyeltem. Barátságot is csak azért tartottam vele, mert az ő pártfogása mellett néha bejuthattam az óriási kaszárnyaudvarra, melyen hemzsegett a sok katona.

Iskolába menet s legtöbbször onnan hazamenet is a velünk egy házba lakott Kohn-fiúkkal meg az Akadémia utcai Gauzházban lakott Szabó József egyetemi tanárnak fiaival tartottam. Mindezeknek a fiúknak a hátukra szíjazható iskolatászkájuk volt, nekem csak az oldalamon lógó. Ezért az ő társaságukat előkelőnek véltem s úgy gondoltam, hogy akik velük együtt látnak, nem fognak engem sem alárendeltebb fajta iskolatászkámért lenézni.

A legemlékezetesebb esemény, melyet a Három korona utcai elemi iskolában megértem, a szomszédságban épülő lipótvárosi bazilika kupolájának összeomlása volt¹⁶⁹. A padjainkban ültünk szép csendesen, mint máskor, amikor egyszerre egy óriási robaj és rendülés felriasztott s kidobott bennünket helyeinkből. Tanítónk mindjárt tudta és megmondta nekünk,

Az épülő lipótvárosi bazilika, 1880. körül

Fotó: Klösz György

mi történt. A jó oldala az volt a rémületnek, hogy azon a napon nem volt tovább tanítás, hanem hazamehettünk elregélni a nagy esetet, melynek fültnúi voltunk. De nemsokára azután, hamvazószerdán¹⁷⁰, mégis elmehetett az egész iskola a beomlott kupolájú templomnak épen maradt szárnykapolnájába a hamvazási szertartásra. S engem, kálvinista gyereket csakúgy meghamvaztak ott, mint a többi fiút.

Hogy abban az iskolában mi mindent tanultam, arra már nem emlékszem pontosan. De arra igen, hogy a felmondandó leckét mindig kitűnően tudtam, bár otthon sohasem tanultam semmit, hogy az írásbeli feladatokat sokszor nem csináltam meg, s hogy a kis olvasókönyvemben a versek s az elbeszélés-szerű olvasmányok igen érdekelték. Ma is sokszor dúdolólok még magamban a „Gazda leszek, telkes gazda, ha mondom” kezdetű dalt, melynek szövege benne volt a könyvemben s nótáját Lejtényi tanító úr énekelte belénk. Emlékszem a versikére is, mely a nyughatatlan kisfiúról szólt, aki minduntalan valami mást kíván – „ha valaki jönne, ki engem elvinne!” S jött, többek közt, „a csiga lassú méltósággal s a fiúcskát elvitte magával.” No és mennyire emlékezem az elbeszélésekre! A katonaintézetbeli ifjú dalmatára, akit Mária Terézia fényesen megjutalmazott; a Szeredai nevű vitézre, aki Nagy Lajos király parancsára beugratott lovastól a ragadó folyamba s majdnem belefűlt, de a király utánaugratott, megragadá s a partra úszott vele; – de mindenek felett legkedvesebben emlékszem arra a szegény kutyára, akit Bécsből Prágába átköltözött gazdája a szomszédos boltba küldött burnótért, mint ahogy Bécsben szokta, s a kutya csak egy hét múlva jött vissza lesoványodva – mert „szegény kutya a burnótot Bécsből hozta.” Mennyi meghatottságomba és könnyembe került az a szegény kutya!... Igazán azt hiszem, hogy az efféle, ma már pedagógiaiilag túlhaladott, tán le is nézett, naiv, érzékeny olvasmányok sok jót oltottak belém, ha tudományos vagy reális, gyakorlati szellemet nem is. A kezdetleges földrajzi és

történelmi ismeretek szintén vonzottak, ellenben a számtanból már a legkisebb elemi adagokat sem szerettem bevenni.

Ami azonban nyilvános elemi iskolai rövid pályámon legmélyebben megrendített s egész életemre kihatott, az Lejtényi tanító úrnak egy jóslata volt a lusta tanulókról. Eszerint, aki lusta, aki unja az iskolában a tanítást, otthon pedig a tanulást, meg az írásbeli feladatok elkészítését, az soha életében nem fogja semmire sem vinni, hanem abból nagy korában koldus lesz. Itt fog üldögelni valahol rongyosan, kiéhezve, az iskola közelében, valamelyik utcasarkon, vagy tán a lipótvárosi bazilika lépcsőjén s kinyújtott kezében lyukas kalappal krajcárokat fog kunyorálni.

Mínthogy én bizonyos voltam benne, hogy iszonyú lusta vagyok, unom a tanulást, a tanítást meg a feladatokat, kétségbeestem. Elkerülhetetlennek tartottam, hogy belőlem éhező, rongyos koldus ne váljon. De, mivel iszonyodtam ettől a nyomorú sorstól, igyekeztem tőle megmenekedni. Hihetetlen lustaságomon, iskolásság-unásomon keserves erőfeszítéssel valahogy mégiscsak győzött rettegésem a rút, koldusi jövőtől s valami minimális munkára mégiscsak rászoktam. Ebből utóbb olyan köteletségérzet fejlődött ki s lett úrrá bennem, mely megbízható munkásnak tüntetett fel engem mások előtt, holott őslustaságomnál fogva minden munkát mindig utáltam.

Az elemi iskolai katolikus vallásban, a derék kis Lejtényi tanító úr rövid, de szívre és gondolkozásra ható előadásában, akármilyen gyerekeknek egyaránt jó és hasznos lehetett. Nyoma sem volt benne semmiféle felekezetiességnek vagy pietizmusnak¹⁷¹. Otthon szerzett istenfogalmamat nem másította meg, de kibővítette az örökkévalóság és végtelenség megfoghatatlan fogalmával. Mikor a tanító úr erről először beszélt, szent borzalmat és oly izgató vágyat keltett bennem a nekem új, rejtelmes fogalom felfogása és átérzése után, hogy aznap este nem tudtam elaludni. Ágyam akkor a szüleim hálószobájában állt s így ők meghallották nyugtalan hányódásomat és sóhajtásaimat.

- Mi bajod? Mért nem alszol? – szólt rám édesapám.
- Gondolkozom.
- Miről?
- Az örökkévalóságról. Ami sohasem kezdődött és sohasem végződik.

Erre a válaszomra apám hirtelen meggyújtotta a gyertyát s anyámmal együtt szinte ijedten pattant fel s az ágyamhoz si-etett. Fölém hajoltak, simogattak s nyugtattak.

Végre is elaludtam s azt álmodtam, hogy az ablakunkból kirepültem, de nem tudtam messzebb jutni, csak a ferdén szemben lévő ház ablakáig, mely a Széchenyi és Tüköry utca sarkára nyílt és az úgynevezett Janics mamáé volt, akinek le-ányiskolájába a nőtestvéreim jártak s vendégül néha magam is elmentem.

Még egy nevezetes álmom volt ebben az időben, de éppen nem ilyen ábrándos. Azt álmodtam, hogy olyan puskám volt, melyből hatot lehet lőni; kettőt lőttem is belőle, aztán feléb-redtem. Másnap valahogy arra a gondolatra jöttem, hogy ezt az álmomat meg kell tennem a lutriba¹⁷². Az anyámtól ki is nyafogtam húsz krajcárt s megtettem a szomszéd kis lutris trafikban a kettes és hatos számot. Még a tizenkettest is sze-rettem volna, de arra már nem kaptam tíz krajcárt. És csak-ugyan kijött mind a három szám, de én terno helyett, csak ambót¹⁷³ nyertem. Ez pénzben negyvennyolc forintot tett ki. A pénzt persze szüleim elkobozták tőlem s új ruhát s miegye-bet vettek nekem rajta, amit anélkül is vettek volna.

Ez volt életemben az egyetlen különös szerencsém. Soha azóta pénzt nem nyertem semmin.

Iskola után az iskolára semmi gondom sem volt. Valamed-dig az időjárás engedte, este öt óra felé már künn leselkedtem lakásunk ablakai alatt a Széchenyi utca és a Nádor utca sar-kán az újságos emberre, aki hozzánk az Esti Lapokat hordta. Amint jött, elkértem tőle az apámnak járó példányt s leülve a Széchenyi utcában akkor mindig hosszant heverő, építéshez

*Madarász József 1898-ban, képviselőségének 50. jubileumán,
84 éves korában
Fotó: Ellinger*

való gerendákra, buzgón végigolvastam. Így hamarosan teljes tájékozást szereztem az akkori politikáról s az egyéb napi eseményekről. Mint politikus mind szenvedélyesebb Deák-pártivá fejlődtem, ami azért is tetszett nekem, mert olyan kisgyermektől, mint én akkor voltam, azt mindenki nagyon különösnek és feltűnőnek találta.

Az apámat akkoriban sűrűn látogatta Madarász József¹⁷⁴, aki tudvalevőleg legszélsőbb szélbali képviselő volt. Valahányszor eljött, mindig úgy összedisputált az apámmal, hogy a vita hevében majdnem összedöntötték a kályhát. Én az ajtó előtt füleltem harsogó kiabálásukra s mindig szerettem volna berohanni, hogy megmondjam Józsi bácsinak, mennyire nincs neki egy csöpp igaza sem.

Ezzel a politikai ellenféllel azonban sohasem kerültem össze, de legalább a cipészünkkal, akinek boltja most Kálvin térnek nevezett akkori Szénatéren volt, egyszer keményen megmérkőztem. A Szénatérre az Újépület Hold utcai kapujától akkor egy lovas omnibuszon¹⁷⁵ utazott az ember, s a távolság olyan nagynak tetszett, hogy a cipészünk boltocskájában már szinte egészen más, idegen világban éreztem magamat. Viszont a cipészünk is úgy nézett rám, a messze földről érkezett kisleányra, mint olyan idegenre, aki az ő területén senkinek pártfogására nem számíthat s aki így teljesen ki van szolgáltatva az ő nagyobb fizikai erejének. Így aztán, mikor én megtámadtam őt, hogy miért akar a képviselő-választáson Vidats Jánosra¹⁷⁶ szavazni, aki balpárti, ő dühös Deák-ellenes gombaságokkal igyekezett engem letorkolni. Én megtorlásul vakmerő balpárt-ellenes kijelentésekre és gúnyolódásokra ragadtattam magamat. Amin a hazafias cipész úgy megvadult, hogy egyszerre csak felkapott az ölébe és azt ordítva, hogy én hazaáruló vagyok, kitett a boltajtó elé. E politikai mártíriummal nem mertem otthon eldicsekedni s beértem azzal, hogy minden cipőmet gyalázatos rossznak vallottam, amelyet ő csinált. S mivel be is bizonyult, hogy őkelme csakugyan nem ért

Omnibusz és bérkocsik a Kálvin téren, 1880-as évek

Fotó: Klösz György

jobban a mesterségéhez, mint a politikához, az én nagy elégtételeimre többé nem dolgoztattunk nála.

Dacára Deák-párti voltomnak, az 1869. év elején akaratlanul részesévé lettem egy kegyeletes szélsőbali tüntetésnek. Ott voltam abban a sokadalomban, mely csöndes zúgolódással hullámoztatta körül Böszörményi Lászlónak¹⁷⁷, a híres negyvennyolcas képviselőnek és újságírónak ravatalát, aki mint felségsértés sajtóvétségéért elítélt a fogságban halt meg. Fogsága nem lehetett nagyon szigorú. Voltaképp csak internálás¹⁷⁸ volt az egy régimódi földszintes házba, ha emlékezetem nem csal, a belvárosi Zöldfa utcában (ma Veres Pálné utca), vagy valahol annak a környékén. Amikor már a dacos hazafi felravatalozva feküdt az alház legnagyobb szobájában, a „fogház” nyitva volt bárki részére, aki be akart menni a halott meglátogatására. Én úgy kerültem oda, hogy

látogatóba mentem a már Somogyból ismert Jakab Istvánékhöz, akik akkor már szintén Pesten laktak az azóta eltűnt belvárosi Sebestyén téren¹⁷⁹, s a két Jakab fiú nevelője, egy református teológus, az ő növendékeivel együtt engem is elvitt a halott hazafi megtekintésére. Emlékszem rá, hogy nagy tolongás után jutottunk be a ravatalhoz s hogy a hatalmas Damjanich-szakállú fehér halott arc látása engem igen megrendített s hetekig megzavarta álmaimat.

Arra is emlékszem, hogy a Jakab-fiúknak az a nevelője, aki akkor bennünket a hazafias halotthoz vitt, már a második nevelő volt a Jakab családnál, akit ismertem. Az első, aki olykor szintén sétáltatott engem a növendékeivel, ugyancsak református teológus volt és Hajós Zsigmond¹⁸⁰ volt a neve. Ennek azonban a kántusban nagyon kitűnt a jó tenor hangja s egy énektanár elvitte operaénekesnek. És valóban híres tenorista lett belőle, aki keresztül-kasul énekelte egész Európát s végül a budapesti opera hőstenorjaként végezte művészi pályáját.

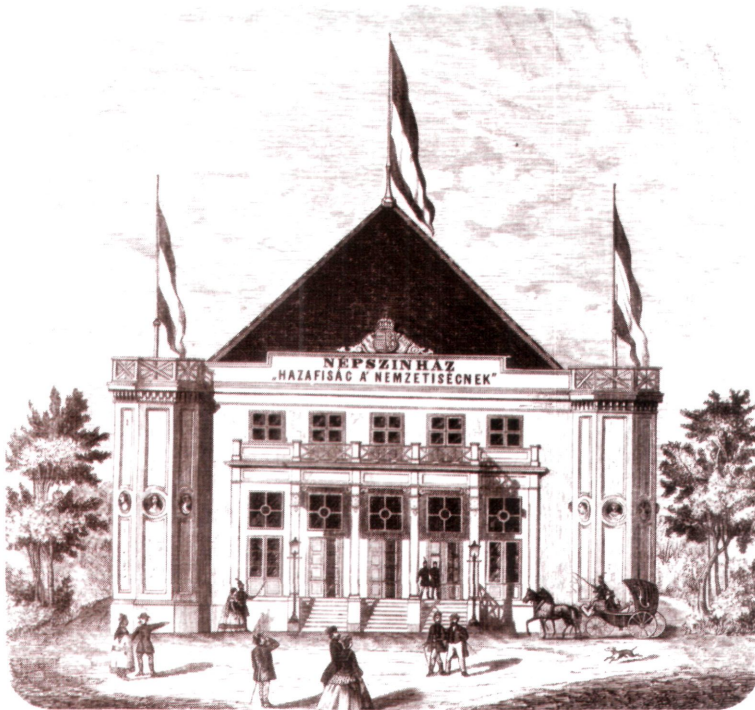
Volt akkoriban még egy közelebbi összeköttetésem is az operával. Édesanyám egy elhalt testvérenek özvegy férje, Kovács Kálmán bácsi, Somogy megyei végzett földbirtokos, egy rettentően kövér, vidám férfiú, operaénekesnek készült s Pesten lakott, éppen szemben az én iskolámmal egy olyan házban, melynek kapuja felett színes domborműví képen egy csikós lovakat fékezett. Sokszor jártam hozzá. Ő mindig kitérő humorral fogadott s gurgulázva énekelgetett nekem oly cérnavekonyságú tenor hangon, hogy az csoda volt olyan vastag bácsitól. Kovács Kálmán bácsi szinte mindennap nálunk evett s mindig a kedves, léha vidámságot képviselte házunknál, örökké a gyerekeknek pártjára állva a szülői szigorúsággal szemben. Nagyon kedveltem őt. Végre elköltözött külföldre, s úgy hallottam, hogy több kisebb német városban fel is lépett mint operaénekes. De aztán nemsokára megint visszatért nagyon lefogyva, megkomolyodva és hangjavesztve. Aztán vasúti hivatalnok lett, állomásfőnökségig vitte, másodszer is

megházasodott, összeütköztetett két vonatot, bajba jutott, búskomor lett és meghalt.

Politikai érzéseimben igen felizgattak az 1869-i képviselőválasztások. Még ma is látom magam előtt az akkori Pest tere-tarátá¹⁸¹ utcáinak kortesmozgalmakkal, lovas bandériumi vonulásokkal, nemzetizászló-lengésekkel felabajgatott kusza, tarka, zajos diorámáját¹⁸². A Terézvárosban volt akkor is a legnagyobb hűhó és felfordulás. Ott Jókait¹⁸³ választották meg, mint balpártit. Kivéve a Lipótvárost, hol Wahrmann Mór¹⁸⁴, és a belvárost, hol Deák Ferenc egyhangúlag választott meg, a többi városrészekben is a balpárt győzött, ami engem, fanatikus jobbpárti gyereket nagy aggodalmakba ejtett a hazáért és a dualizmusért.

Szerencsére ugyanakkoriban Budán, az alagúton innen, a mai Kereskedelmi Minisztérium palotájának helyén, Molnár György népszínháza¹⁸⁵ állt, homlokzatán „Hazafiság a nemzetiségnek” jelisével s abban az „Ördög pilulái” című vidám, de rejtelmes csodajátékot adták, a felvonásközökben pedig egy oroszlánszelídítő produkálta állatjait, melyek közt frissen született apró oroszláncolyke is voltak. Egy ilyen előadásra szülőim engem is elvittek, s ennek gyönyörűsége elterelte gondjaimat az aggasztó politikai helyzetről. Egy csöppnyi puha szőrméjű, meleg tapintású, helyes kis oroszláncolyket a nyájas szelídítő behozott a páholyunkba is és meg-simogattatta azt velem. Ez az oroszlánsimogatás életem egyik legszebb pillanatául maradt emlékezetemben.

De nyáron még az alagúton túl is volt egy színház, az „aréna” – az Ördögárok mellett a Horváth-kertben a ma is meglévő Krisztinavárosi Színkör¹⁸⁶, mely mellől csak az ocsmány Ördögárok tűnt el. Abban meg akkor szakadatlanul „Bem apó”-t¹⁸⁷ adták, a világ leghazafiasabb és legpuskaporosabb darabját. Azt is láttam s majd megsüketültem, annyit lődöztek benne, de örülten lelkesedtem és mulattam. Hullott benne rakásra a muszka meg az osztrák és folyton győzött a ma-

*A Budai Népszínház
Vasárnapi Ujság, 1864.*

gyar. Tiszta boldogság volt ez nekem. A bőven pazarolt görög-
tűz nem volt pirosabb, mint az én kedvem, melyre ott gyul-
ladtam. Nehány évvel utóbb, ugyanott a „Samil, Cserkesz-
ország szabadsághercege” című, hasonlóan harcias darabot
láttam, melynek végső görögtüzes tableaujában¹⁸⁸ kiszedték
a háttér-színfalat is, és helyén, a szabadban, kasírozott, me-
rev papendekli¹⁸⁹ paripákon diadalmas cserkesz vitézek vil-
logtatták görbe szablyáikat. Az is nagyon gyönyörű volt, de
mégsem olyan nagyszerű, mint Bem apó!... És még valamivel
utóbb szintén ugyanott, valamely hirtelen darabváltozás vé-

letlenéből a „Szép Helena”-t¹⁹⁰ láttam s derűs közbotrányt okoztam, mikor Helena és Páris legbizalmasabb pamlagjelentésében, melyben „hisz ez csak álmom” kezdetű duettet énekelik, erővel fel akartam állni a székemre, hogy jobban lássam: mi történik voltaképp a színpadon.

Hanem, 1869-ben színházi mámoromat egyelőre felváltotta a cirkusz-mámor. Megérkezett a híres Renz cirkusz¹⁹¹ és Pesten a felső Duna-parton, ahol akkor a Gaus-ház volt az utolsó épület, ettől északra, vagyis a mai Rudolf rakpart¹⁹² és Akadémia utca helyén, egy nagy, puszta térségen ütötte fel óriási fabódéját. És ezen az óriási fabódén túl, még inkább észak felé, a puszta téren még egy kisebb bódé is épült, Berger rémszínháza, melyben bűvös tükrözések segítségével kísérteties némajátékokat és valami „kataraktapoicilé” nevezetű színes szökőkút-csodákat adtak. Ez az utóbbi, a rémszínház is nagyon érdekelt, de mégsem annyira, mint a Renz cirkusz, melynek már a környékre kiáradó ló- és deszkaszaga is megrészegített. Bátyáimmal és mindenféle kis csirkefogókkal folyton ott bámészkodtunk a cirkusz körül. A cirkuszemberek és némberek (az utóbbiak közt volt egy néger nő is, aki egy közeli pálinkamérésben sokszor berúgott és garázdálkodott) hamar megismertek bennünket s mi boldogok voltunk, ha valami kis küldönc-szolgálatot tehettünk nekik. Még egy Robinson-kunyhót is építettünk a cirkusz közelében a cirkusz-építkezésből ott maradt deszkákból s abban gubbasztva meresztettük szemeinket a nagy bódéra. Egyszer azután az a mennyei szerencse ért bennünket, hogy egy cirkuszember, mégpedig a főbohóc megjelent a kunyhónk előtt s bekiáltott: jöjünk ki, ha fel akarunk a cirkuszban mi is lépni. Hát hogyne akartunk volna? Hisz ez volt álmaink netovábbja. A cirkuszember menten bevezetett bennünket a cirkuszba, ahol már egy nagy sereg, magunkféle, utcáról összefogdózott gyerek állt csoportba. Ezek közé osztottak be minket is, és a cirkuszemberek megmagyarázták, hogy mi egy darabban

egy gyermekhadseréget fogunk játszani. Sorakoztattak bennünket, megtanítottak fordulatokra, felvonulásokra, felvezettek a bérces díszletekkel telirakott színpadra (mert annak a cirkusznak színpadja is volt), felfegyvereztek csinos puskákkal – egyszóval próbát tartottak velünk, mégpedig vidám, kedves, biztató modorban. Hamar ügyesedtünk is hozzá vajmi egyszerű statiszta feladatainkhoz, s bőséges, boldogító jutalmat láttunk abban, hogy bizalmasan bezsibonghatjuk a cirkusznak minden rejtett zegét-zugát. Végre a cirkuszemberek hazabocsátottak bennünket ebédre azzal, hogy este ötkor pontosan legyünk megint ott, hogy újra gyakorlatozzunk – aztán majd megmondják a továbbiakat. Aki közülünk ügyes és rendes lesz, az néhány nap múlva már a nyilvános előadás is szerepelni fog s minden esti fellépésért kap egy hatost.

Soha boldogabb nem voltam. Azt hittem: megtaláltam életem pályáját! Abbahagyom az unalmas iskolát és egyszer s mindenkorra cirkuszyerek leszek, hogy majdan derék cirkuszember váljon belőlem! Ennél szebb élet már nem is lehet a világon.

Hanem a baj az volt, hogy boldogságom otthon nem fért belém. Annál kevésbé, mert hazarohanván, ott találtam nálunk Pápáról megérkezett nagynénémet, Bocsor Istvännét, a Loiza nénit. Ez, aki már ismert engem pápai látogatásomból, amikor sokgombos ruhám ellen komoly kifogása volt, most igen nyájasan örült nekem s rögtön megnyerte a bizalmamat. Kikérdezte, hogy vagyok, mit csinálok. Mit? – hát cirkuszembernek készülök. Már ma próbán voltam. Délután megint megyek próbára. Holnap este már bizonyosan fel is lépek a nyilvános előadáson.

Loiza néni kacagásba tört ki s összecsókolta engem. Szülőimhez azonban nagy komolysággal fordult s azt mondta nekik: ez a fiúcska megbolondult, ő azonban majd szép módjával észre téríti. Mit beszéltek tovább, nem tudom – de vége az lett, hogy megmondták nekem: vége a pesti életemnek, az is-

kolának, a cirkusznak, mert én megyek holnapután Pápára, Loiza nénihez s az ő fia leszek. Jaj beh jó dolgom lesz!

Örüljek-e, búsuljak-e – nem tudtam. Pestet, az iskolát nem bántam, Pápa, mint változás, tetszett nekem – de a cirkusz! Loiza néni azonban a cirkusztól iszonyú félelmes előadást tartott nekem. A cirkuszban mielőbb ki fognák csavarni helyükből kezemet, lábamat, minden tagomat. Éheztetni fognának, verni és kínozni. Ezenfelül csavargó, könnyelmű, nyomorult, mindenkitől lenézett komédiást csinálnának belőlem. Soha többé nem látnám apámat, anyámat, testvéreimet, rokonaimat. Szóval iszonyatos lenne a sorsom. Ellenben Pápán jó dolgom lesz s köztisztelőben álló, finom, tudós, komoly úriemberré fogok nevelődni.

Megtörtem, megadtam magamat. Leszek a Loiza néni fia és elmegyek Pápára.

Az otthoniaktól való búcsúzásnál nagyon sírtam. Mindenkit meghatottak könnyeim. Nem tudták, hogy én főképpen abbamaradt cirkuszemberi pályámat siratom.

VI.

Pápa

Nagy örömömre Pestről nem egyenesen mentünk Pápára, hanem előbb meglátogattuk Marcaliban a kedves Pepi nénit, akihez, természetesen, a nyáron is sok télikabátba burkolt, furesa-vidám Szabó doktor bácsi is mindig hozzáértendő.

Marcali és Pepi néniék háza nekem az volt, ami Anteusnak¹⁹³ az anyaföld: Loiza néni voltaképpen csak ott látott engem először erőim és értékeim teljességében. Pepi néni kényeztető szeretete, fáradhatatlan új meg új elragadtatása az én fejlődésemtől, mely szerinte, ama két esztendő alatt, amíg nem látott, csodás volt, nagy önbizalmat keltett bennem. Széles jókedvvel, biztos hatásra számítva tártam ki minden tudo-

mányomat, ügyességemet és tetszetős huncutságomat, ami csak bennem lakott. A doktor bácsi hatalmasakat nevetett Pesten összeszedett német és zsidó nótáimon és tréfás utánzásaimon. A komoly Loiza néni, ámbár bolondozásaim őt is nemegyszer elsodorták a mosolygásig, mégis arra törekedett, hogy belőlem komolyabb, okosabb lelki megnyilatkozásokat is csaljon ki. Én ravaszul észrevettem ezt, s aztán oly készségesen viselkedtem, mint egy hegedű, mely tetszés szerint ad virgonc vagy komoly hangokat, amint rajta úgy vagy emígy játszanak. Hamarosan el is értem Loiza néninek azt a megtisztelő ítéletét, hogy én csak Pepi néniék kedvéért vagyok bolondos, de alapjában véve a jellemem és gondolkozásom megfelel azoknak a követelményeknek, amelyeket ő egy derék, úri fiúval szemben elengedhetetleneknek tart.

Mikor néhány nap múlva Marcaliból kocsin Pápára indulunk, Loiza néni már szinte úgy érezte, hogy elhódított engem Pepi néniéktől, s hogy ő egy hozzám méltóbb, magasabb szerepkörbe ragad engem tova. Én pedig, anélkül, hogy Pepi néniékhez hűtelemné váltam volna, már őt is nagyon megszerettem. A bolondozást egyáltalán nem untam meg, de már érdekelt a komolyabb élet is – és félelem nélkül, kíváncsian, szívesen mentem Loiza nénivel Pápára, az 1869. esztendőnek egy szép nyári napján.

Kocsiutunk, mely kora reggeltől estig tartott, nagyjában ugyanaz volt, amelyet egyszer már, két esztendővel azelőtt, édesanyámmal megtettem. Most azonban Keszthelyen nem álltunk meg, hanem először Tapolcán, a bájos tavas városkában, másodszer pedig Devecserben ettünk. Ugyanitt ebédtünk magunk is, egy nagy földszintes, jóra való vendéglőben, s elég késői ebédünk fénypontja morzsában hirtelen kiszűtött, hatalmas borjúszelet volt. Azon jóllakottan felültem aztán az éppen akkor a vendéglő előtt valamely vásár vagy búcsú tiszteletére felállított körhintának egyik büszke fapari-pájára és forogtam – életemben először és utoljára. Óh, az a

mulatság rettenetesen sikerült!... Nehány forgás – és hihetetlen kínos tengeribetegség fogott el. Azóta sokat jártam tengeren, de soha olyat nem értem. A legnagyobb tengeri vihar semmi a deveseri körhintához képest. Oly betegen támolyogtam vissza a vendéglőbe Loiza nénihez, hogy ő szegényke egészen elijedt halálsápadtságomtól. Hát erre kellett nekem az a sok remek borjúszelet!... Fátyolt reá!...

A friss esti levegő azonban a kocsin megint magamhoz térített s a szép alkonyatban már vígan és nagyon éhesen köszöntöttem Pápa felbukkanó tornyait.

Pápán a Bocsor-házat nem találtam üresen. Nemcsak a jó öreg tudós, Bocsor István bácsi fogadott bennünket kedves dörmögéssel és mosolygással. Mellette egy szép, szőke, tizenhat esztendőös, vidám, úri leány is sietett az ölelésünkre. Ezt Mikovényi Ellának hívták s Pöstyénből¹⁹⁴ való volt. Apja, Bocsorék egyik legjobb barátja, ki a szabadságharcban mint hős honvédtiszt elvesztette a fél lábát, előzvegyülvén, leányát

*A pápai Bocsor-ház
Fotó: Gőzsy Gáborné*

egyelőre Loiza nénihez adta nevelésbe. Nekem az édes fiatal teremtés mindjárt nagyon megtetszett s már csak érte is örültem, hogy Pápára hozott a sorsom.

– Ugye, mi jó testvérek leszünk? – ez volt hozzám a szép hajadon első nyájas szava, amikor a kocsiról levett s összecskolva engem, karjaiban vitt be a házba.

Mily derűsnek tetszett nekem mindjárt az a komoly ház! Mennyivel szebbnek, mint amilyennek két év előtt, mikor először láttam. Bájos, új testvérem fiatalsága, jósága, vidámsága ragyogta most be, s én éreztem, hogy itt igen jó lesz, itt én boldog leszek.

Az is voltam, különösen, amíg Ella szintén ott volt. Csak soha el ne érkezett volna az a nap, mely egy esztendő múlva elérkezett – amelyen apja, egy deresedő szakállú, szép, magas, féllábú dalia eljött érte és elvitte. Akkor én azt hittem, hogy megszakad a szívem s hogy többé nem fogok egyebet tenni, csak zokogni. S méghozzá, éppen, mikor Ella örökre elment, nekem német és francia óráim volt Krausz Simon nyelvmesterrel a mély ablakfülkében, s mialatt a nyelvmesterem az én tollszárammal szokása szerint a fülét piszkálta, én az ablakon át megláttam, amit el akartak előlem titkolni, hogy Ella fenn ül a kocsin apja mellett és sírva integet búcsút. Tudtam, éreztem, hogy sírása és integetése leginkább nekem szól... Most már mindent tudtam!... Ellát elrabolták tőlem, holott mikor én aggódtam, hogy ezt tervezik, megnyugtatósomra azt mondták, hogy erről még egyelőre nincs szó.

Még most is borzadva gondolok akkor érzett szívbeli keserűvemre. Nem szeretném azt még egyszer átélni. S még most is felsír a szívemben, amit akkor, ott a mély ablakfülkében kétségbeesetten sikoltoztam: Ella!... Ella!... Krausz Simon nyelvmester azonban, hogy elterelje figyelmemet a keserűségről, közömbösen tovább piszkálta fülét s rendületlenül folytatta magyarázatát, mely szerint a francia complication¹⁹⁵ szót úgy kell kiejteni, hogy khomplikászjón.

No, de addig, míg ez a boldogtalanság rám csapott, majdnem egy teljes boldog esztendő volt az enyém. A legtisztább gyermeki boldogság esztendeje!

Ellán kívül még két élő kedves, vidám játszótársam volt az öreges háznál. Két gyönyörű, tarka macska: Pirók és Miri. Ezeknek utóbb édes pici cicáik is lettek. Egyet megtartottunk belőlük, a többit elvitte Kecskés bácsi, a favágó, aki különben jó barátom volt s megengedte, hogy a fűrészze végét húzzam, míg ő azzal működött. Fájdalom, macska-királyságom egy esztendőn belől szomorú véget ért. Pirók, Miri és sarjadékuk Cicka valami járványos nyavalyát kaptak; szőrük rútul levedlett, búskomorak, görhesek lettek s végre mind a hármat elvitte elpusztítani egy öreg koldusunk, aki minden pénteken a Bocsor-háznál kapott ellátást és néhány krajcárt. Én persze ezzel az öreg koldussal is jóban voltam. Meg is látogattam egyszer egy kemény, téli napon s elcsodálkoztam rajta, hogy milyen csinos, tiszta lakása van s milyen remek fagyos kolbásszal s egyéb ízletes falatokkal tud engem megvendégelni.

Iskolába nem jártam, hanem mint magántanuló, otthon foglalkoztam a negyedik elemi iskola tananyagával. Okos, szép játszva tanulás volt ez. Voltaképp nem volt hozzá rendes tanítóm sem, de hol Pista bácsi, hol Loiza néni, hol Ella igazított el könyveimben s adott fel leckét és kérdezett ki. Olykor elvétele Krausz Simon nyelvmester is beleavatkozott az iskolás tananyagba, de általában ő csak német és francia nyelvre tanított. Igen buzgón tette ezt, s csodálatos mód minden siker nélkül. Minden tanítótlanul folytatott tanulmányban kitűnően haladtam, ellenben a nyelvmesterem összes oktatásaiból ez az egyetlen francia szó maradt meg emlékezetemben „complication” – német egy sem. Igaz, hogy Krausz Simon nyelvmester csakis arra az egyetlen francia szóra helyezett nagy súlyt. Attól meg volt babonázva, folyton arról beszélt s arról írt. Mert írt is. Egy egész könyvet írt „A biztos magyar-francia, különös tekintettel a komplikásziókra”

címmel, mely meg is jelent a pápai ref. főiskola betűivel s unikum¹⁹⁶ volt abban a tekintetben, hogy az is rá volt nyomtatva a címlapjára, hogy „első kiadás”. Senkit sem tudok a világirodalomban a derék Krausz Simon nyelvmesteren kívül, aki őszintén eldicsekedett volna azzal, hogy a könyve még csak egy kiadást ért meg.

Járt ezenkívül egy Takács Ádám nevű kedves joghallgató is hozzám, mint rajztanító. Ügyes rajzoló volt. Ő rajzolta Bocsor István történelmi munkájához a tudományos térképet. Ragadt is rám tőle valamelyes rajzoló képesség, amin vagy másfél évtized múlva, mikor már mint a Borsszem Jankó¹⁹⁷ főmunkatársa sokszor pingáltam karikatúraterveket Jankó János¹⁹⁸ részére, ez a nagy művész igen jóízűeket tudott nevetni. Takács Ádámon különben, aki igen sovány fiatalember volt, leginkább az ádámcutkájának csodás mozgékonyágát bámultam, mialatt a rajzórában előttem ült s a papír fölé hajolva önfeledt buzgalommal plajbászolt. És íme, majdnem egy félszázad múlva a jutasi vasúti állomáson egy kedves, jól táplált, idős úr – minden nyoma nélkül az ádámcutkának – megszólít engem s azt mondja, hogy rám ismert: én az ő egykori rajztanítványa vagyok, ő pedig Takács Ádám veszprémi árvaszéki elnök.

De Bocsoréknak Pápán nemcsak szellemi művelődésemre, hanem testi fejlődésemre is gondjuk volt. Tornaórába is jártattak, melyet késő délutánonként Magvassy Mihály ismert nevű tornatanár tartott a bencés papok pápai gimnáziumának tornatermében. Minden tornaórát az összes tornatanuló gyermekek karéneke és az ének ütemére való masérozása fejezett be. Az ének azóta is mindig a fülemben van:

„Zöld erdő, zöld mező,
Szép a szirtes bérctető,
A vadász, ott tanyáz,
Vagdalóz, csatáz.”

Én szerettem ezt a kis testi vagdalózást és csatázást, de Loiza néni, túlságosan gondja lévén az egészségemre, a tornaórák után meg-meghallgatta a szívem dobogását s úgy találta, hogy az igen gyors. Megvizsgáltatott a házi orvosával is, s minthogy az, valamint Pápán mindenki, megesküdt rá, hogy Loiza néninek mindig mindenben igaza van, a tornára kimondatott, hogy az az én szívemet károsan izgatja s nekem egyszer s mindenkorra abba kellett hagynom az egyetlen mulatságos tantárgyat.

Holott akkor, nyolcéves koromban, tisztán emlékszem rá, Pápán, a Bocsor-házhoz legközelebb eső sóáruló sarki bolt mérlege szerint 48 fontot¹⁹⁹ nyomtam s a főtéren lévő Tscheppen-féle fűszerkereskedésből – persze Loiza néni tudtán kívül – a fél vállamon hazavittem egy nagy süvegcsukrot.

A főtéren különben, egyszer a kéttornyú katolikus nagy templom egyik tornyától a másik házsorig, a magasban egy Blondin²⁰⁰ (persze ál-Blondin) járókötele volt kifeszítve, melyen a kötél-táncos hajmeresztő produkciókat végzett. Ezt nagyon megbámultam s napokig azon járt az eszem, hogy elszökném kötél-táncosnak, ha Loiza néni nem volna olyan nagyon jó és az Ella olyan nagyon kedves.

Loiza néni jósága nem kényeztető volt, hanem meggyőző. Nem is foghattam volna fel s nem is viszonzhattam volna hálas szeretettel, ha bohó gyermekességem dacára nem lettem volna komoly értelmiséggel megáldva. Vidám természetemnél fogva a rendszeres életnél jobban hajoltam a gondtalan csapongásra, de mégis hamar megértettem, hogy valami szép és jó van abban a folytonos, éber, türelmes gondban, mellyel az én komoly nagynéném, kit lábbaja állandóan fekvőhelyéhez vagy tolösztékéhez szögez, egy olyan kisfiút, mint én voltam, szünetlenül követ. Szemének meleg érdeklődő tekintetét mindig magamon éreztem, még ha falak és távolságok választottak is el tőle, de sohasem nyugtalanított az a félelem, hogy ez a szemmel tartás engem játékaimban s ártatlan gyermeki

kedvteléseimben megzavarhat. Ha mégis fülembé ért Loiza néninek egy-egy nyugodt, határozott, intő szava, mindig bizonyos voltam abban, hogy arra a szóra abban a pillanatban igazán szükség volt, mert ugyanaz a szó ugyanakkor már a magam lelkiismeretében is meg akart szólalni. Ok nélkül Loiza néni soha nem tiltott semmit s nem emlékszem egyetlen pirongatására sem, amelyet csak egy percig is igazságtalannak éreztem volna. Bizonyos megállapított rendhez való alkalmazkodást, noha az kényelmetlen volt nekem, Loiza néni feltétlenül megkövetelt tőlem, de előzetesen igen érthetően megmagyarázta, hogy amit követel, az valóban helyes és szükséges. Minden meggyőződése magamnak is meggyőződéssé vált, legfeljebb az volt köztünk a különbség, hogy én, az ő ellenőrzése nélkül, nem mindig cselekedtem volna közös meggyőződéseink szerint. Például én, aki már este, lefekvés előtt rendszeren igen álmos voltam, nem álltam volna oda ösztetett kezekkel a Loiza néni ágya elé elimádkozni még egyszer a Miatyánkot, de mégis minden este oda kellett állnom és imádkoznom, mert Loiza néni ezt nem engedte el. Sokért nem adtam volna annak a minden esti imádságkényszernek megszüntetését, de azért sohasem kétkedtem abban, hogy csak haszontalan és rossz fiúk térnek imádkozatlanul éjszakai nyugalomra.

Loiza néni általában rám hagyta, hogy szabad időmben a magam tetszése szerint keressek magamnak mulatságot. Örült rajta, ha valami elmés játékot találtam ki. Még inkább tetszett neki, hogy nagyon szerettem olvasni. Ami könyvhöz az ő házukban hozzáférhettem, az mind olyan volt, melyről azt tartotta, hogy nekem nem árthat, csak használhat. S így én Petőfiben kedvemre dúskálhattam s emellett még büszkeséggel is töltött el annak megtudása, hogy Petőfi pápai diákorában Loiza néniék házában is lakott s az ő pártfogásukat is élvezte. Petőfin kívül Aranyt, Tompát, Vörösmartyt, a Kisfaludyakat, báró Eötvös Józsefet és Garayt is nagy gyö-

nyörúséggel olvasgattam. Mindig a verseket – a próza nem vonzott; holott volt ott a könyves polcokon Jókay is, és tudtam, hogy az szintén pápai diák volt valaha s apám és Petőfi iskolatársa. Sőt, jártam is Váli tanár úrékhoz, és tudtam, hogy Váli néni Jókay testvére, az a velem egykorú, szép kis szóke fiú, Jókay Móricka pedig, akivel Váliéknál barátkoztam, nagy névrokonának unokaöccse. Szóval Jókay nagyságáról eléggé tájékozva voltam, de az elbeszélő irodalomhoz, ha nem volt versben írva, még nem volt érzékem. Versben annál inkább élveztem a regényességet. Kisfaludy Sándor regéit „a magyar előidőkől” már Pepi néninél is forgattam; Loiza néninél aztán betéve megtanultam Csobánc-Tátika-Somlót.

Ilyen versolvasott ember voltam már nyolcesztendőös koromban, mielőtt még az úgynevezett gyermekirodalomnak csak a létezéséről is tudtam volna. Később, mikor megtudtam, hogy ilyen is van, természetesen, nem voltam képes felfogni, hogy voltaképpen miért van. Én nem élveztem, s ezt máig sem tartom hibámnak. Persze Robinson Crusoe, melyet szintén Pápán kaptam meg, úgy emlékezem, ott leélt időm első karácsony estéjén, az más! Az nekem akkor sem volt gyermekirodalom, ma sem az. Az csoda gyönyörűség! Még most is, mikor éppen ötven évvel később e sorokat írom, itt van bal könyököm mögött a könyvtár polcomon a kis, megviselt, piros kötet: „Robinson Crusoe élete és kalandjai. Angol után átdolgozva. 39 képpel. Pest 1858. Kiadja Heckenast Gusztáv.” Most is akárhányszor előveszem, olvasgatom s kimondhatatlan gyermekes örömöm telik nemcsak a szövegében, hanem a 39 remekül rajzolt, fametszetű illusztrációjában is. Sőt még az a négy soros versecske is, amely a könyv vége felé (amikor már Robinson mint családapa nyugodtan él Angliában) bele van szöve a szövegbe, csakúgy érzélgőssé tesz, mint tett, mikor félszáz esztendővel ezelőtt, először olvastam.

„Ha súlyos gond s bűnök
Nem nyomják a kebelét,
Az ősz nem lát nyomort
Az ifjú semmi cselet.”

Hiába mondják nekem, hiába hiszem el magam is, hogy ez rossz vers, nem is igen van értelme, nekem ez rejtelmesen szép. Én ezen sokszor sírtam s ez énbennem már gyermekkoromban dallá vált. Igen csendes, elandalító, megható melódiát csináltam hozzá, melyet magamban ötven év óta dúdolgatók s most is sokszor eljátszom fisharmóniumomon²⁰¹, kivált ha nagyon nehéz a szívem. Mert erre könnyezni tudok és az könnyebbedés. A gyermekeim is nagyon szeretik ezt a zeneszerzeményemet. Hogyne, hiszen már bölcsőjük óta ismerik s ők is énekelgették már unokáim bölcsői felett.

Hanem, hogy visszatérjek megint Pápára, elhagyom az érzegős kis dalt és ott töltött kedves gyermekéveim vidám dolgainak elmondását folytatom.

Velünk szemközt dr. Makara orvos lakott a családjával. A doktor maga komoly férfi volt, felesége nagyon kedves, jó néni, velem egykorú fia, Lajos (utóbb a kolozsvári egyetem kitűnő sebész tanára, akinek, fájdalom, vagy két évvel ezelőtt halála hírért vettem), akkor kitűnő kis tanuló s igen jó nevelésű gyerek. Ezért Loiza néni örült, hogy én ezzel a szabályos fiúcskával a tornaórákon összebarátkoztam s időnként átjártam hozzá, vagy áthívtam őt hozzánk játszani. Játékainkban gyakran részt vett szép kis Gizella nevű húgocskája is, akibe tizenkét évvel utóbb kissé szerelmes is lettem. De nyolcéves koromban még nem, mert akkor még Mikovényi Ella volt egyetlen nagy szerelmem. A Makara gyerekekkel kijártam az ő szőlőjükbe is, ahol azonban Lajos mindig oly komolyan botanizált, hogy én, ki az ilyen tudákos mulatságra nem születtem, kizárólag a szép kis Gizellával futkoshattam. Szóval a Makara-barátság végtelenül szelíd és illedelmes valami volt, s

ennek fejében Loiza néni, aki pedig nagy eszessége dacára is túlságosan súlyt helyezett az én kálvinista szellemenben való nevelésemre, még azt is teljesen megbocsátotta Makaráéknak, hogy azok erősen katolikus meggyőződésű emberek, misére jártak s még fülbe is gyóntak. Talán, hogy az engem erről az oldalról fenyegető katolikus hatás paralizáltassék²⁰², engedte meg azt is igen szívesen, hogy a mi házunknak, mely átjáró ház volt s a túlsó utcába is nyílt egy kapuja, hátulsó udvarába is eljárógassak, ahol zsidók laktak, akik közül a férfiak feltett kalappal ebédeltek s akik között volt egy fanatikus²⁰³, öreg, vastag asszony is, ki az akkoriban tartott országos zsidókongresszusi választások alkalmával mint az ortodox párt leghangosabb kortese szerepelt. Egyébként ezek a zsidó lakók valamennyien nagyon becéztek engem, mint a háziúrék nevelt fiacskáját, s húsvétkor jól tartottak macesszel²⁰⁴ és sátoros ünnepeiken bebocsátottak a hátsó udvarban épített sátorukba is. De volt abban a hátsó udvarban két nagy szederfa is, melynek gyümölcseihez nyáron elsősorban nekem volt jusom. Már csak ezért is szerettem odajárni.

Emlékezetes nekem még az a hátsó udvar arról is, hogy annak a falán át mászott be egy éjjel egy huncut jogász, aki pedig még kaposvári időmből ismerős úrfi volt, a mi szép Rozi szobaleányunkhoz. A fanatikus öreg zsidó asszony azonban észrevette őt, mikor reggel megint kimászott s éktelen zajos botrányt csapott. Ekkor tudtam meg először, nagy megzavarodással, hogy az úrfiak és a szobaleányok közt néha titokzatos, illetlen dolgok is megesnek. Sőt ekkor eszméltem rá még nagyobb zavarral, hogy Rozi valami különös, kacér leányzó, mert hiszen – de ezt máig lovagiasan titokban tartottam – ő engem is sokszor hízelegve csókolgatott, és ímé, a jogász úrfit is kegyeire méltatta. Rozit persze Loiza néni rögtön elcsapta, Pista bácsi pedig a jogász úrfi kicsapatását helyezte kilátásba a kollégiumból. Nekem megkönnyebbülés volt a furcsa leány eltávolítása, mert velem való titkolózó nyájassága mindig

nyugtalanított. Utóbb, mikor már tudtam micsoda veszedelmek fenyegethetnek egy-egy szegény fiúcskát efféle különös némbertől, sokszor ijedten gondoltam Rozira, noha ő, hála a jogász úrfinak, velem szemben még nem ment túl a tréfás ízetlenkedések határán.

Pápai életemben különösen kedves napjaim voltak a szombatok, mert Loiza néni minden szombaton nagy süteménygyártást rendezett. Volt egy nagy fadoboz, melybe épp annyi száraz sütemény fért bele, amennyi egy hét alatt a háznál elfogyott. Ezt mindig szombaton töltöttük meg új készlettel. Loiza nénit ilyenkor a konyha széles előterébe gurítottam ki kocsiszekén s ő azon ülve, személyesen és hajszálíg pontos mérlegeléssel keverte össze a sokféle édes ingredienciákat²⁰⁵ a különböző fajta csokoládés, nem csokoládés, öregszőlős, aprószőlős, hosszúkás, kerek, cukros vagy mézes, sárga vagy barna süteményekhez. Mennyi „vájdling”²⁰⁶ kellett ehhez! És mindezeket nekem kellett Loiza néninek egy-egy néma intésére kézhez adnom. Örömet tettem, tehát ügyesen. Aztán később következett kuktaszerepem java: a híg süteménytészta anyagok keményebbre kavarcolása az erre való, lapos fakanalakkal. Ez friss és szakértő munkát kívánt, melybe bele is izzadtam. No de a buzgó működést nyomon követte a jutalom; mert amikor már a kellően kidolgozott tészta kikerült a tálból, hogy megfelelő formákra szelve a tepsibe s ebben a sütőbe jusson, a tálban maradt édes réteget nekem volt szabad az ujjammal kitörülgetnem s arról leszopogatnom. Aztán mindenfajta sütetbe néhány különlegesen tréfás alakzatot is formált Loiza néni, abból a célból, hogy a következő hét folyamán azok legyenek a süteményes dobozban az engem megillető darabok.

Pápai vasárnapjaim kevésbé voltak kedvesek. Azok a Bocsor-háznál nagyon puritán²⁰⁷ vasárnapok voltak. Nekem reggeltől délig a kálvinista templom karzatán kellett lennem, ami különösen télen kegyetlen multság volt a rettenetes hi-

deg miatt. Szerencsére a karzaton orgona is volt, melyet egy sánta bácsi taposott, aki szívesen vette a taposásban az én önkéntes segítségemet. Ebben kissé felmelegedtem s így elkerültem a teljes megfagyást. De azért a kezem-lábam mégis fagyos lett ebben az időben. A zsoltáréneklésbe bele-belevegyltem, de nem igen tudtam a gyülekezettel együtt maradni; hol előtte jártam a zsoltárszöveggel, hol mögötte maradtam. Aztán elálmosodtam s csak a szám tátogatásával szimuláltam²⁰⁸ már az éneket. Mikor nagy sokára Széky nagytiszteletű úr felbukkant a szószékben s elkezdte a szentbeszédet, hogy „a mi segedelmünk jöjjön az Úrtól” – ekkor már rendszerint elhomályosodott előttem a világ, szempilláim lecsukódtak. Álmomból is fel-felriadtam a kínra, hogy most mindjárt meghalok a hidegtől. Majd megrémültem a gondolattól, hogy én vagyok ebben az Isten házában az egyetlen bűnös, aki alszik mialatt a nagytiszteletű úr gyönyörűen prédikál. De körülpillantva megnyugodtam, hogy nem ez az eset. Volt biz’ ott több olyan bűnös is; tartok tőle, hogy sok, mégpedig nem csupa megfagyó gyermek, hanem elég meglett „kékbeli” bácsi is. Aztán megint aludtam, megint fáztam, mígnem egy-egy végtelenség után, mégiscsak vége lett valamikor az istentiszteletnek

Jegyzetek

- 1 akkor – itt befejező mozzanat, záradék értelemben
- 2 Pepi néni – Kozma Jozefa (1823–1909), Kozma Andor egyik apai nagynénje
- 3 nemestóti Szabó János – marcali földbirtokos és orvos. Kozma Jozefával 1858-ban kötöttek házasságot.
- 4 aperte – nyíltan, kertelés nélkül
- 5 Kis József (1843–1921) – költő, lapszerkesztő, a XIX. század végi líra kiemelkedő képviselője, a Hét című színvonalas irodalmi folyóirat szerkesztője. Kozma Andor 1890 és 1897 között a lap munkatársa volt.
- 6 kalomel – a higany-klorid ásványtani és vegyészeti neve, hashajtó szer az állatgyógyászatban.
- 7 Kozma Andort 1901-ben az MTA levelező, 1920-ban tiszteletbeli tagjává választották.
- 8 harmadfél éves – két és féléves
- 9 Marcali Práter utca – ma: Kossuth Lajos utca
- 10 alház – régimódi, földszintes ház értelemben
- 11 tributum (tribútum) – hűbéradó (átvitt értelemben)
- 12 unisono – egybehangzóan, egyhangúlag
- 13 Marcali főutcája – ma: Rákóczi út
- 14 Kozma Andor emlékéét egykori szülőháza helyén Marcaliban – a mai Kossuth utca és Rákóczi út sarkán –1934 óta emléktábla jelöli.
- 15 báró Fechtig Ferdinándnak a XIX. szd. első felében Lengyeltótiiban híres gazdasága és ménese volt.
- 16 almárium (almárium) – polcos, alacsony üveges szekrény
- 17 Csoknya – ma Mezőcsokonya (Kaposvártól 15 km-re, ÉNy-ra fekszik.)
- 18 Henczi, azaz Heinrich Hentzi (1785–1849) osztrák tábornok. 1849. április 21-én Budavár parancsnoka lett. A magyarok ostroma alatt, a május 21-i utolsó támadásnál súlyos sebet kapott és még aznap meghalt.
- 19 atilla – kis állógallérú, zsinórozással díszített combközépig érő katonai zubzony. (Civil változata is volt.)
- 20 érvágás – a véna megnyitása vérvétel céljából. Vérbőség esetén alkalmazták, rendszerint a könyökhajlatban, egyszerre 100–300 cm³ vért bocsátottak ki.
köpölyözés – helyi vérelvonás. A bőrt felületesen felsebezték s e helyre a szívó hatású köpölyt (felmelegített üvegburát) helyezték.
- 21 Sörnye – ma Somogyárdhoz tartozó puszta. (Kaposvártól 21 km-re, ÉNy-ra fekszik.)
- 22 magához vette penzióba – öreg napjaira gondját viselte, eltartotta

- ²³ Paiss Boldizsár (1801–1874) – Közügyvéd volt Marcaliban. Fia, Paiss Andor (1836–?). Szintén jogi pályára lépett. A kiegyezéskor bekapcsolódott a megyei közéletbe, tagja volt az 1867-es koronázási ünnepség somogyi küldöttségének.
- ²⁴ magyar nadrágos – szűk, zsinóros csizmanadrág, az ún. magyar ruha jellegzetes darabja.
- ²⁵ matróna – köztiszteletben álló korosabb asszony
- ²⁶ a Széchenyiek grófi kastélya Marcaliban – eredetileg egy XVIII. századi barokk kastély. Helyén 1912-ben új épületet emeltek. A műemlék 1947 óta kórház.
- ²⁷ druzsám – azonos keresztnévűek bizalmas megszólítása
- ²⁸ Somssich Pál (1811–1888) – Tekintélyes somogyi nagybirtokos család sarja, konzervatív politikus, államférfi. A Kozma–Somssich „rokoni viszony” előzménye, hogy Kozma Andor nagyapja, Kozma Ferenc (1789–1858) – többek között – a Somssich birtokok jogtanácsosa is volt. Kozma Andor édesapja, Kozma Sándor (1825–1897) és Somssich Pál kapcsolatát pedig az elnyomatással és a kiegyezéssel kapcsolatos gondolati közösség és együttműködés jellemezte. (1860–61-ben Somssich Kaposvár, Kozma Marcali országgyűlési követe, mindketten Deák mellett sorakoznak fel. Együttműködésük eredménye volt az 1860-ban szervezett niklai országos Berzsenyi-émlékünnep, amely az önkényuralommal szembeni közvetett tiltakozásként a passzív rezisztenciában élő nemesek kulturális és politikai demonstrációjává minősült át.) Somssich Pál keresztapaként igyekezett Kozma Andor pályáját egyengetni. Szerzőnk 1885-ben az ő tanácsára lép az Első Magyar Általános Biztosító tisztviselői közé. E polgári hivatala tette lehetővé későbbi szépírói munkásságának kibontakozását.
- ²⁹ Marczali Henrik (1856–1942) – A tudós marcali rabbi, Morgerstern Mihály tehetséges fia, a dualizmus korának talán legismertebb történetírója.
- ³⁰ Gomba – 1932-től Marcali része
- ³¹ Mikszáth Kálmán (1847–1910) tolla révén elterjedt anekdota szerint a vincellér fegyházviselt személy volt. (Erről bővebben ld. Kozma György: A leveldi Kozma-család története. Bp., 1940. 67–68. p.)
- ³² vincellér – a szőlőbirtokos alkalmazottja, aki a szőlő évi munkáját kellő hozzáértéssel elvégzi
- ³³ beszekurál – bebiztosít
- ³⁴ A kaposvári Főli-ház a városkép meghatározó épülete lehetett. Tulajdonosa minden bizonnyal Folly József ’48-as nemzetőrszázados, ügyvéd, aki 1861-ben Kaposvár polgármestere volt. Megbízható források hiányában – a beépítések, az utca vonalvezetése, a házzámozás változása

- stb. miatt – nem tudjuk pontosan meghatározni, melyik volt ama nevezetes ház. Főli-háznak a Fő utca 33. sz. házat tartja a régi, kaposvári közemlékezet. Levéltári kutatások szerint viszont, egy 1857-es telekkönyvi bejegyzés a mai 18. számra utal.
- 35 Kaposvár Pap utca – ma: Zárda utca
- 36 Kaposvár Sétatér – ma: Jókai liget
- 37 Kaposvár Promenádtér utca – ma: Irányi Dániel utca
- 38 Kaposvár Gilice utca – ma: Teleki utca
- 39 Ezúttal Kozma Andornak csal az emlékezete. A jelzett helyen nem Szent Márk, hanem Szent Rókus, a betegek és kórházak védőszentjének szobra állt. 1913 óta az Arany János téren látható.
- 40 „ein merkwürdiges Kind!” – figyelemre méltó gyermek!
- 41 dzsiu–dzsü (dzsicu) – japán birkózó sport, amely inkább az ügyesség, mint a testi erőn alapul.
- 42 Ritter Toggenburg a reménytelen, epekedő, lovagi szerelem megtestesítője.
- 43 némbor – nőszemély
- 44 bakter – éjjeliőr
- 45 ispotály – kórház
- 46 majsztiram – mester
- 47 raffinált (rafinált) idők blazírt gyermekei – túlfinomult, mesterkéltné fásult gyermekei
- 48 kynofilm – mozifilm
- 49 kéneső elevenességű – mozgékony, temperamentumos
- 50 vocativus – megszólító eset
- 51 sztratégia (stratégia) – hadtudomány
- 52 morgánatikus fejedelmi házasság – uralkodóházak, főnemesi családok férfitagjainak egyházilag érvényes, ám rangon aluli házassága. A feleség és gyermekei nem részesülnek a férj kivételes jogaiban.
- 53 nemesdédi Szabó Kálmán dr. (1837–1927) ügyvéd, volt kaposvári polgármester, politikus. Ügyvédi pályáját Kozma Sándor mellett kezdte. Politikai pályafutása 1868-ban indult, amikor a kaposvári Szabadelvű Kör alelnöke lett. 1881-ben Kaposváron megválasztották polgármesternek. A következő évben, az időközi választások alkalmával dr. Szabó Kálmán kaposvári képviselő lett, majd az 1880-as években a Függetlenségi és '48-as Párt egyik aktivistája.
- 54 judiciózus – józan ítélőképességű
- 55 epochális – korszakalkotó, nagy jelentőségű
- 56 patvarista – joggyakornok, ügyvédbojtár
- 57 repertoire (repertoár) – előadásra betanult műsorszámok összessége
- 58 Maár Gyula (1837–1903) – Tudjuk róla, hogy a gimnáziumi évek után

- Berlinben felsőfokú zenei tanulmányokat folytatott, majd idehaza jogot tanult. 1865-ben a szigetvári járás főszolgabírója, 1871-től Somogy vármegye főjegyzője, majd 1893-tól alispánja volt. Halála évében, 1903-ban, az akkor alakult Kaposvári Zenekedvelők Egyesületének elnökévé választották.
- ⁵⁹ Reményi Ede (1828–1898) világhírű hegedűművész, a XIX. századi nemzeti zenekultúra egyik legjelentősebb képviselője. Plotényi Nándor (1844–1933) hegedű- és zongoraművész Reményi felfedezettje és kísérője.
- ⁶⁰ János Gusztáv (1841–1911) a későbbi veszprémi püspök, költő és híres műfordító. A teológia elvégzése után került Somogyba, vizeki Tallián Lajos nevelőként alkalmazta. 1863-as pappá szentelése után a kaposvári algimnáziumban volt tanár.
- ⁶¹ pragmatikusan – módszeresen
- ⁶² recitálni – elszavalni
- ⁶³ A magyar ruha divatja a díszruha hétköznapi változataként a reformkorban született azzal a céllal, hogy a viselet is a honszeretetet hirdesse. 1859-től a divat újraéledt, a passzív rezisztenciában élő nemesség politikai érzelmeinek kifejezésére szolgált. 1867 után a vidéki, '48-as érzelmű, függetlenségi párti nemesség még sokáig, szinte az első világháborúig viselte.
- ⁶⁴ hymaeneus – nászdal
- ⁶⁵ Patkó-világ – betyárvilág. A szóösszetétel két híres somogyi betyárra utal: Patkó Jancsira (1825–1862) és Pistára (1827–1862).
- ⁶⁶ statárium – rögtönbíráskodás
- ⁶⁷ példát statuál – példásan megbüntet
- ⁶⁸ deliquens (delikvens) – bűnös, tettes
- ⁶⁹ Noszlopy Gáspár (1820–1853) – A szabadságharc legendás hírű kormánybiztosa, aki 1849-ben szülőföldjét, Somogy megyét az ellenségtől megtisztította. A szabadságharc bukása után az ellenállást nem adta fel, kapcsolatot talált a földalatti mozgalommal, majd gerilla-csapat szervezésébe fogott. Árulás következtében elfogták, 1853-ban kivégezték.
- ⁷⁰ guerillázott (gerillázott) – felkelő harcot vívott az elnyomó hatalommal szemben
- ⁷¹ burkus – porosz
- ⁷² A porosz győzelem óhajtása inkább a honfitúii érzelem elragadtatott megnyilvánulása. Tudjuk, hogy a porosz–osztrák háborúban sajtónk és politikusaink egyaránt az udvart támogatták. Attól tartottak, hogyha Ausztria vereséget szenved, a birodalom felbomlik, Magyarország helyzete is meggyengül, fennmaradása forog kockán.
- ⁷³ hizodalmas – kövér

- ⁷⁴ A lószínek és árnyalatok között a mai átlagember már nem tud eligazodni. Épp ezért szükségesnek tartjuk a szerző felsorolta elnevezések legegyszerűbb magyarázatát.
 pej – a fedőszőrök világostól sötétig terjedő vörösbarnák, a hosszúszőrök (sörény-, fark-, bokaszőrzet) mindig feketék.
 fakó – speciális fekete ló. Fedőszőre kevésbé telt árnyalatú és fakó benyomást kelt, lábvégei és hosszúszőrei feketék, patája és bőre palaszürke.
 deres – a felnőtt ló alapszínében fehér szőrök a nyakon és a törzsön.
 almásszürke – a szürke ló színváltozata. A kor előrehaladtával szőrzete nem egyformán ősül, hanem a fehér szőrök tallérnyi kerek foltokban mutatkoznak.
 kese (valószínűleg kesely) – egy vagy több lábvég fehér jegyet mutat.
 foltos (tarka) – az egész testfelületen fehér alapon különböző színű, alakú és elrendezésű foltok jelennek meg.
- ⁷⁵ abrikotl (abrichtol) – kiképez, fegyelmez
- ⁷⁶ regruta – újonc
- ⁷⁷ lépvevessző – madárfogas céljából a sárga fagyöngy bogójából készült, lassan száradó enyvvel bekenet vessző.
- ⁷⁸ königráti csata – a porosz–osztrák háború döntő ütközete (1866. július 3.), ahol az osztrákok döntő vereséget szenvedtek. A vereség felgyorsította a kiegyezési tárgyalások menetét.
- ⁷⁹ kuncsorog – csavarog
- ⁸⁰ akut betegség – hirtelen fellépő, heveny betegség
- ⁸¹ a hajlam megidült – a hajlam rögzült, tartóssá vált
- ⁸² dupla puska – duplacsövű vadászpuska
- ⁸³ terminus – határidő, megszabott időtartam
- ⁸⁴ Görösgal – ma Baranya megyében található, Nemeske községhez tartozó puszta
- ⁸⁵ sifonér – ruhás szekrény
- ⁸⁶ appartement (apartman) – lakosztály
- ⁸⁷ miszticizmus – hit a természetfelettiben, érzékfelettiben, itt azonban Kozma a szóval babonás félelmekre utal
- ⁸⁸ Gleichenberg – Ausztria egyik leghíresebb gyógy- és üdülőhelye Stájerországban, Graztól DK-re.
- ⁸⁹ hűdött – idegrendszeri zavar okozta bénultságban szenvedő
- ⁹⁰ Mikszáth, aki állandóan gégehurttal és légzési bántalmakkal küzdött, orvosai tanácsára 1889-től kezdve, hosszú időn át minden július és augusztus hónapot Gleichenbergben töltött.
- ⁹¹ bakancsos – gyalogos katona
- ⁹² mundér – egyenruha

- 93 majoresco – elsőszülött, legidősebb fiú
- 94 promenád – sétatér
- 95 attractio (attrakció) – mutatóvány, átvitt értelemben: nagy dolog
- 96 essentialitás (eszencialitás) – lényeg
- 97 homeopatha (homeopata) – hasonszenvi gyógymóddal gyógyító orvos
- 98 aconit (aconitum) – farkasgyökér ill. sisakvirág nevű gyógynövény
- 99 belladonna – nadragulya
- 100 punctum – és ezzel vége! A dolog be van fejezve! értelemben
- 101 pianissimózták (pianissimo) – nagyon halkán adták elő
- 102 indiskréció (indiszkrécio) – tapintatlanság, tolakodó kíváncsiság
- 103 demoralizálva – itt: erkölcsileg megrendülve
- 104 corpus delicti – bűnjel
- 105 progressiv (progresszív) – fokozatosan növekvő
- 106 atavisticus (atavisztikus) – értsd: elavult, ősvi
- 107 kálvinisták – református vallásúak
- 108 A szabadságharc és az önkényuralom esztendei után a rendszeresség Kaposvár színházi életében az 1860-as évek második felében következett el. A színészetnek állandó hajléka még nem volt. Az alkalmi színpad feltehetőleg az egykori Korona vendéglőben (amely a mai Kapos Hotel helyén állt) volt kialakítva.
- 109 conventio (konvenció) – értsd: bevett szokás, szabály
- 110 kengyelfutó – hírnök, futár
- 111 kaligrafikus (kalligrafikus) – díszes, művészies írás
- 112 Az ábrázolt öszvétségi történet szerint Judit, egy gazdag, szép és fiatal özvegyasszony megmenti városát. A Betuliát ostromló asszír (valójában babiloni) sereg vezérének, Holofernésznek bizalmába férkőzve, annak fejét levágja. A vezér nélkül maradt sereg elvonul.
- 113 disputál – vitatkozik
- 114 a sör fogyasztásának bojkottálása (bojkottálás) – célzás a passzív ellenállás egyik módszerére, az idegen termék vásárlásától, fogyasztásától való tartózkodásra
- 115 nemzeti demonstráció – értsd: passzív ellenállás
- 116 ostyepka – füstölt juhsajt
- 117 vacskos – vaskos
- 118 üstök – a homlok feletti hosszú haj
- 119 bekvártélyoz – beszállásol
- 120 Lujza néni – Kozma Alojzia (1820–1880), Kozma Andor legidősebb apai nagynénje. 1842-ben ment férjhez Bocsor Istvánhoz. Egész életüket Pápán éltek le, ahol nagy tisztelet övezte őket. A férj, Bocsor István (1807–1885) a magyar neveléstörténet reformkori nagy alakja. Hazafias szellemet, függetlenség- és szabadságtiszteletet plántált tanít-

- ványaiba. Emlékét Kozma Andor A carthagói harangok című híres versében örökítette meg.
- 121 A csillagászati évkönyvek szerint 1867-ben nem volt észlelhető napfogyatkozás Magyarországon. A szerző vagy téved, avagy írói fogásként helyezi erre az évre a sokféle mítosszal övezett csillagászati jelenséget.
- 122 Fajszt – ma: Somogyfajszt, község Belső-Somogyban
- 123 stáció – állomás, pihenőhely
- 124 billard golyó – biliárd golyó
- 125 cséza – könnyű négykerekű lovas kocsi
- 126 mokány – kis termetű, zömök, szívós ló
- 127 pomológus – a növénytanon belül a gyümölcsfajták meghatározásával foglalkozó szakértő
- 128 léniáz – vonalaz
- 129 padmaly – padlás
- 130 szatirikus és cinikus gazember – gúnyolódó és arcátlan gazember
- 131 incriminált (inkriminált) – kifogásolt
- 132 protectio (protekcio) – közbenjárás
- 133 coeducatio (koeducáció) – fiúk és lányok együttes nevelése
- 134 pogrom – zsidó ellenes hajsza
- 135 mit gefangen mit gehangen – a német mondás olyan személyre vonatkozik, aki ártatlanul keveredik egy ügybe és a vétkesekkel azonos elbánásban részesül, szó szerinti fordítása: együtt fogják el és kötik fel őket.
- 136 quekker-kabát (kvéker kabát) – voltaképpen egy rövid szárnyú zsekket, azaz egy elől elkerekített zakó
- 137 kamásli – oldalt gombolódó lábszár- vagy bokavédő
- 138 lokomotív – gőzmozdony
- 139 typhus – tífusz
- 140 zabtallórol fújt a szél – közeledett az ősz
- 141 Ofen, aussteigen, Trager, bitte gleich – Buda, kiszállás, hordár, kérem tüstént
- 142 tót – szlovák
- 143 Újépület (Neugebaude) – A II. József építtette létesítmény börtönként, laktanyaként, majd a közös hadsereg katonai akadémiájaként működött. A szabadságharc tragikus vége után a magyar hazafiak börtöne és kivégzőhelye. Az épületet 1897-ben lebontották, helyén a mai Szabadság teret alakították ki.
- 144 jáger – vadász katonai alakulat
- 145 József tér – ma: József nádor tér
- 146 lóvasút – Városi utcákon sínen közlekedő, lóvontatású tömegközlekedési eszköz. Az első fővárosi lóvasút Európában hatodikként, 1866-ban indult.

- 147 A mai Szent István-bazilika
- 148 iromba – otromba
- 149 povedál – idegen nyelven gyorsan beszél
- 150 Wasser kaufen – vizet vegyenek
- 151 darabont – fegyveres szolga, csatlós
- 152 verkli, avagy kintorna – Rögzített dallamokat játszó, hajtókar forgatásával működtetett zeneszekerény.
- 153 tremolóz – hangot rezegtet
- 154 talián – olasz
- 155 kucséber – Vándor bazárárus. Házaltak, de mulatóhelyeknek is ismert figurái voltak. Árujukat szerencsejátékkal el is lehetett nyerni.
- 156 bouton – gomb alakú fülbevaló
- 157 karbonári gallér – bő köpeny
- 158 konkurrencia (konkurencia) – versenytárs
- 159 Szász Károly (1828–1905) – Író, költő, műfordító, református püspök. Életművéből műfordításai emelkednek ki.
- 160 Tolnai Lajos (1837–1902) – Költő, író, szerkesztő. Gimnáziumi tanára, Arany János hatására kezdett irodalommal foglalkozni. Munkásságát az irodalomtörténet a népnemzeti irányzattól való elszakadás példjaként tartja számon. Írásai a kiegyezés korának értékes dokumentumai.
- 161 Nicolaus Lenau (1802–1850) – Félig osztrák, félig magyar származású költő. Németül írt. Verseibe gyakran énekelt meg magyar motívumokat. A múlt század utolsó harmadában költészete a hazai műfordítás-irodalom egyik érdeklődési középpontjában állott. Kozma Andor azonban csaknem 70 éves, amikor Lenau Faustját fordítja. Vonzó lehetett számára a feladat, hogy Goethe Faustja után a drámát más formában is közreadja.
- 162 Bomba tér – ma: Batthyány tér
- 163 gróf Festetics Leó (1800–1884) – 1853-ban a Nemzeti Színház igazgatójának nevezték ki. Azzal, hogy az operával szemben a drámai előadásokra kevesebb gondot fordít, egyoldalúsággal támadta a sajtó. Népszerűségét veszítve megvált az igazgatói széktől. 1866-ban a színi akadémia vezetését bízták rá.
- 164 gutturális – torokhang
- 165 handlé – ószeres
- 166 plajbász – ceruza
- 167 Három korona utca – ma: Hercegprímás utca
- 168 brutalitás – értsd: durva bánásmód
- 169 a lipótvárosi bazilika – A mai Szent István-bazilika. Építése 1848-ban kezdődött Hild József tervei alapján. A munka a szabadságharc után, 1851-ben folytatódott. Hild halálát követően, 1867-től Ybl Miklós vet-

- te át az építkezés vezetését. 1868 januárjában az épülő kupola a pillérek egyenlőtlen süllyedése miatt beomlott.
- ¹⁷⁰ hamvazószerda – a húsvét előtti 40. nap, a katolikus nagyböjt kezdete
- ¹⁷¹ pietizmus – kegyes vallási buzgóság, ájtatosság
- ¹⁷² lutri – A mai lottó elődje, a fogadó a kiválasztott számokat tetszés szerinti összeggel tette meg.
- ¹⁷³ terno – hármas találat; ambo – kettős találat a szerencsejátékban
- ¹⁷⁴ Madarász József (1814–1915) – Somogyi származású politikus. Az 1848/49-es szabadságharc idején a nemesi radikális csoport, majd 1865–68-ban a kiegyezést elutasító Szélső Bal egyik vezetője, 1868-tól a különböző neveken működő függetlenségi párt népszerű alakja.
- ¹⁷⁵ omnibusz – lövontatású tömegközlekedési eszköz
- ¹⁷⁶ Vidats János (1826–1873) – A szabadságharcban való részvétele miatt halálos ítéletét kegyelemből várfogságra változtatták. 1861-től Pesten képviselő és az apja alapította gépgyár vezetője. 1861-től haláláig ellenzéki (határozati, balpárti, majd 48-as párti) országgyűlési képviselő.
- ¹⁷⁷ Böszörményi László (1824–1869) – A '48-as Párt egyik vezetője. 1867/68-ban a párt lapjának, az általa alapított Magyar Újságnak a szerkesztője, élesen tiltakozott a kiegyezés ellen. Kossuth Deákhoz intézett nyílt levelének közlése miatt a kormány sajtópert indított ellene alkotmányellenes izgatás címén. Egy évi börtönbüntetésre ítélték. Fogásban halt meg. Mindez növelte lapjának és pártjának népszerűségét.
- ¹⁷⁸ internálás – kényszerlakóhelyre való telepítés
- ¹⁷⁹ Sebestyén tér – A tér az Erzsébet híd pesti hídfője kialakulásának esett áldozatul. Megközelítően a mai Váci utca 38. sz. alatti egykori Tiszti Kaszinó épülettömbje helyén volt.
- ¹⁸⁰ Hajós Zsigmond (1839–1911) – európai hírű hőstenor
- ¹⁸¹ teretaráta – rendetlen, össze-vissza
- ¹⁸² dioráma – körkép
- ¹⁸³ Jókai Mór (1825–1904), a romantikus prózairodalom legkiemelkedőbb magyar képviselője közismert 1848/49-es szereplése után is sokat foglalkozott a politikával. Lapszerkesztőként és képviselőként 1861-től a Határozati Párt oldalán, majd balpárti, függetlenségi, végül 1875–96 között szabadelvű párti programmal vett részt a közéletben.
- ¹⁸⁴ Wahrmann Mór (1832–1892) – Nagykereskedő, politikus, a főváros üzleti életének vezető személyisége. 1869-től haláláig a Lipótváros országgyűlési képviselője volt. Deák politikáját támogatta, majd a fúzió után a Szabadelvű Párthoz csatlakozott.
- ¹⁸⁵ Molnár György népszínháza – A híres Budai Népszínházról van szó. A Lánchíd budai hídfőjénél, a mai Clark Ádám téren a főváros második

- magyar nyelvű színházaként 1861 tavaszán nyílt. 1861–64, majd 1867–70 között Molnár György (1830–1891) igazgatása alatt állt. Műsorán elsősorban operettek és színművek szerepeltek, de drámai előadásokat is tartottak. Molnár, a kitűnő színházi szakember legnagyobb sikerét három látványos, zenés revüvel érte el: J. Offenbach: Ördög pilulái, Dunanan apó, Rajkai Friebeisz–Ellenbogen: Bem apó hadjárata. A színházban kitűnő színészgárda nevelkedett: Blaha Lujza, Jászai Mari, Kassai Vidor, Vízvári Gyula, Náday Ferenc. A színház végleges megszűnése után Molnár Györggyel együtt közülük többen a Nemzeti Színházhoz szerződtek. A Népszínház épületét 1870-ben lebontották.
- ¹⁸⁶ Krisztinavárosi Színkör – budai nyári színház. Itt az előadások 1870-ig német nyelvűek voltak. De Molnár György 1861-ben és népszínházi második ciklusa alatt magyar nyelvű előadásokat is tartott.
- ¹⁸⁷ Az 1860-as, 70-es években nagy keletjük volt azoknak a hazafias drámáknak, amelyek az ismert történelmi személyeket felidézve olyan eseményeket jelenítettek meg, amelyekben a színészek és a nézők nagy része személyesen is részt vett. Ilyen volt a Bem apó hadjárata c. darab is. Amint arról Kozma Andor is beszámol, a darab óriási látványosságként került színre.
- ¹⁸⁸ tableau (tabló) – itt élőkép értelemben
- ¹⁸⁹ papendekli (papundekli) – vastag, kemény, több réteg összenyomásával készült papírfajta
- ¹⁹⁰ „Szép Helena” – Offenbach operettje
- ¹⁹¹ Renz cirkusz – híres bécsi vándorcirkusz
- ¹⁹² Rudolf rakpart – ma: Széchenyi rakpart
- ¹⁹³ Anteus (Antaiosz) – Az ókori görög mitológiában a tenger istenének és a föld istennőjének fia, aki ha ereje csökkenőben volt, a földet megérintve visszakapta erejét.
- ¹⁹⁴ Pöstyén – Trianon óta Szlovákiához tartozik
- ¹⁹⁵ complication – komplikáció, bonyodalom
- ¹⁹⁶ unikum – ritkaság, különlegesség
- ¹⁹⁷ Borsszem Jankó – A modern politikai élelap és városi vicctípus meghonosítója. 1868-ban indult Ágai Adolf szerkesztésében. A kormány hivatalos vicclapja volt. Nemcsak az ellenzékot támadta, pellengérré állított számos társadalmi, politikai fonákságot is. A lap 1938-ban megszűnt, de utolsó évtizedei alatt sokat veszített népszerűségéből.
- ¹⁹⁸ Jankó János (1833–1896) – festő és grafikus. A bécsi akadémián tanult, humoros rajzaival már ott ismertté vált. Később itthon korának legismertebb karikaturistája lett. Tipikus és közkedvelt figurái főként a Borsszem Jankóban jelentek meg.
- ¹⁹⁹ 48 font – körülbelül 24 kg

- 200 Charles Blondin (1824–1897) – világhírű kötéltráncos. Legvakmerőbb attrakcióját 1855-ben mutatta be. A Niagara-vízesés fölött 50 méter magasságban kifeszített kötéllel ment végig. E mutatványát több éven át megismételte. Budapesten is bemutatta ügyességét.
- 201 fisharmónium – orgonaszerű hangszer, Jókainál több helyen említve
- 202 paralizál (paralizál) – értsd: gyengít, hatástalanná tesz
- 203 fanatikus – vakbuzgó
- 204 macesz – pászka, a zsidók húsvétkor fogyasztott kovásztalan kenyere
- 205 ingrediencia – hozzávaló
- 206 vájdling – keverőtál
- 207 puritán – szigorú erkölcsű
- 208 szimulál – tettet, színlel

Képek

1. **Kozma Andor (1861–1933) munka közben**
Ismeretlen fényképező, 1920 körül
Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága
(a továbbiakban: SMMI)
Újkortörténeti Gyűjtemény ..... borítólapon
2. A kézirat egy lapja ..... a belső borítóval szemközti oldalon
3. **Kozma Andor az Üstökös című élelap címlapján, 1898.**
SMMI Újkortörténeti Gyűjtemény 6
4. **leveldi Kozma Sándor (1825–1897), a modern magyar közvádloi
intézmény megteremtője**
Kandó László festményéről készült fotográfia, 1930-as évek
SMMI Újkortörténeti Gyűjtemény 23
5. **Kaposvár látképe 1860 körül**
Ismeretlen művész metszete (repro: Gózszy Gáborné)
SMMI Képzőművészeti Gyűjtemény 27
6. **Az egykori kaposvári Gilice (ma Teleki) utca, 1873.**
valószínűleg Langsfeld Mór felvétele
SMMI Újkortörténeti Gyűjtemény 28
7. **Maár Gyula, Somogy vármegye alispánja, 1901.**
BacsKay Béla olajfestménye (repro: Gózszy Gáborné)
SMMI Képzőművészeti Gyűjtemény 37
8. **Somssich Pál**
Vasárnapi Ujság, 1861. 39
9. **A porosz trónörökös sziléziai hadtestének roham**
Königgrätznél 51
10. **A kaposvári régi Korona Szálló és Vendéglő épülete 1910 körül**
Langsfeld Mór felvétele
SMMI Újkortörténeti Gyűjtemény 68

11. Deák Ferenc, a „haza bölese”, 1865–66 körül a Cánzi és Heller műterem árusításra készített felvétele SMMI Újkortörténeti Gyűjtemény	71
12. Bocsor István (1807–1885), a magyar neveléstörténet reformkori nagy alakja Ismeretlen fényképező, én. Pápai Református Gyűjtemény	81
13. A Déli vasút egyik 1858–59-ben készült személyvonati mozdonya Ismeretlen fényképező Közlekedési Múzeum Fotóarchívuma	86
14. A Kozma család 1873–74 körül A képen balról jobbra: Kozma Andor, Kozma Lóránt, Kozma Sándorné Dóczy Regina, Kozma Erzsébet, Kozma Ilona, Kozma Regina, Kozma Ferenc, elől Kozma Mária és Kozma Antónia Borsos József felvétele Városov Péter tulajdona	91
15. A Kisfaludy gőzös a balatonfüredi kikötőből Siófokra indul, 1860-as évek Közlekedési Múzeum Fotóarchívuma	92
16. A Déli vasút egykori állomása Közlekedési Múzeum Fotóarchívuma	95
17. Pest-Buda panorámaképe a Gellérthegyről, 1863. Fotó: Indrikó Budapesti Történeti Múzeum (a továbbiakban BTM) Kiscelli Múzeum fotógyűjteménye	96
18. A Borsszem Jankó karikatúrája a főváros egyes szállodáinak jellegzetes közönségéről	98
19. Az Újépület az Országház kupolájából 1897-ben, a lebontás évében BTM Kiscelli Múzeum fotógyűjteménye	100

20. A pestiek ünneplik a tömegközlekedés újdonságát, a lóvasutat, 1866. Korabeli fametszetről készült fotográfia Közlekedési Múzeum Fotóarchívuma	101
21. Favágók Jankó János rajza Vasárnapi Ujság, 1871. az Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) állományából	102
22. Dunavizesek a pesti parton Sterio Károly rajza Prónay Gábor: Vázlatok a Magyarhon népeletéből. Pest, 1855. az OSZK állományából	102
23. Lebujs az alsó Duna-parton Jankó János rajza jellegzetes árusokat és egy drótost örökít meg. Magyarország és a Nagyvilág, 1872. az OSZK állományából	103
24. A Császár fürdő a Zsigmond utcával, 1880-as évek Ismeretlen fényképező BTM Kiscelli Múzeum fotógyűjteménye	106
25. A verklis Vasárnapi Ujság, 1865. az OSZK állományából	109
26. Handlé Jankó János rajza Vasárnapi Ujság, 1867. az OSZK állományából	109
27. A drótos tót Szemplér Mihály rajza Magyarország és a Nagyvilág, 1869. az OSZK állományából	109

28. **Kucséber**
 Homicskó Atanáz rajza
 Porzó: Utazás Pestről Budapestre 1843–1907. Bp., 1908.
 az OSZK állományából 109
29. **Az épülő lipótvárosi bazilika, 1880. körül**
 Fotó: Klósz György
 BTM Kiscelli Múzeum fotógyűjteménye 113
30. **Madarász József 1898-ban, képviselőségének 50. jubileumán,
 84 éves korában**
 Fotó: Ellinger
 Vasárnapi Ujság, 1898.
 SMMI Újkortörténeti Gyűjtemény 117
31. **Omnibusz és bérkocsik a Kálvin téren, 1880-as évek**
 Fotó: Klósz György
 Közlekedési Múzeum Fotóarchívuma 119
32. **A Budai Népszínház**
 Vasárnapi Ujság, 1864. 122
33. **A pápai Bocsor-ház**
 Fotó: Góczy Gáborné 127
34. **Kozma Andor ex librise**
 SMMI Újkortörténeti Gyűjtemény ..... a kötet hátlapján

Tartalom

Előszó	4
I. Első emlékeim	14
II. Zsendülés	27
III. A világ tágul	49
IV. Nagy változások	68
V. Pest és Buda	93
VI. Pápa	125
Jegyzetek	138
Képek	149

A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatóságának kiadása

Felelős kiadó:

dr. Király István Szabolcs
megyei múzeumigazgató

Tervező szerkesztő:

Matucza Ferenc

Készült:

Pethő és Társa Nyomda, Kaposvár
1000 példányban
ISBN: 963 7212 28 0

Kaposvár, 2001

EX LIBRIS

ΚΟΖΜΑ ΑΝΔΡ

